

UDK 347(497.5 Split)“652“
94(497.5 Split)“652“
Primljeno: 23. 2. 2012.
Prihvaćeno: 15. 5. 2012.
Izvorni znanstveni rad

Spalatum – ager Salonitanus?* Prilog tumačenju pravno-posjedovnoga položaja priobalja Splitskoga poluotoka u preddioklecijanskome razdoblju

Ivan Basić
Odsjek za povijest
Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
Ivana pl. Zajca b. b.
21 000 Split
Republika Hrvatska
E-adresa: ibasic@ffst.hr

U prilogu se tumači pojava toponima Spalatum na jugozapadnoj obali današnjega Splitskog poluotoka. Preddioklecijansko ime, nastalo neovisno o carskoj palači kao imenodavcu, etimološki je vezano uz vrijeme prvotne dodjele poluotoka salonitanskim kolonistima kada je on premjeren i razdijeljen u centurije. Isključiva uporaba toga toponima za ovo područje objašnjava se pravilima rimske agrimenzorske prakse. Posebna pozornost posvećena je reguliranju limitacije u slučajevima kada je lokalna topografija uzrokovala sraz između zadanosti terena i načela pravilnoga premjeravanja zemlje. Iz regularne limitacije i dodjele zemljišta iz tehničkih su razloga ispuštane dvije kategorije zemljišta: ono koje se zbog vlastite topografije nije moglo uobličiti u pravilnu centuriju i ono koje je bilo nekvalitetno. Obje kategorije ulazile su u takozvani *ius subsecivorum*. U spomenutome se smislu centurije na kojima je konstruirana Dioklecijanova palača sasvim primjereno uklapaju u *subseciva*. Takva zemljišta kontinuirano su ostajala u državnome vlasništvu. Nastoji se dokazati da je za gradnju carske rezidencije odabrana lokacija koja je od početka potpadala pod *ius subsecivorum*, tj. bila je državno (poslije carsko) zemljište. Njegova separatnost u tome smislu zasigurno je determinirala pridijeljen mu toponim Palatum (Spalatum), diferencijalno ga određujući spram susjednih predijalnih toponima na posjedima u privatnome vlasništvu.

Ključne riječi: Splitski poluotok, antika, kasna antika, Dioklecijanova palača, toponimija, agrimenzori, posjedovno pravo

* Rad je proistekao iz, za ovu priliku doradenoga i znatno dopunjenoga, izlaganja „Iz kasne antike splitskog poluotoka“ predstavljenoga na znanstvenome skupu *XII. Dani Cvita Fiskovića. Metamorfoze mita*, koji se, u organizaciji Odsjeka za povijest umjetnosti Filozofskoga fakulteta u Zagrebu i Instituta za povijest umjetnosti od 30. rujna do 3. listopada 2010. godine održavao u Pomeni na Mljetu.

1. Uvod

Mit o podrijetlu imena grada Splita uobličen je u zreleme srednjem vijeku kada se naziv *Spalatum* čvrsto vezao uz predodžbu o carevoj palači. Tako Toma Arhidakon (1200.-1268.), očito se oslanjajući na uvriježenu predaju, njegov etimološki korijen vidi u *S[patiosum] palatium* sa značenjem „prostrana palača“.¹ Ta je pak predaja ubrzo našla mjesto i u službenim općinskim obilježjima slijedom čega su i gradski statut i komunalni pečat (1312.) sadržavali formulu *Palatium laetum Spalatum Salonae quietum* – „Udobna palača, Spalatum Salone ugoda“.² Istu formulu spominje kasnije i kroničar Miha Madijev de Barbezani (oko 1284.-1358.). Nesumnjivo je da je Dioklecijanov *palatium*, građen oko 300. godine, dao povoda formuliranju etimoloških veza između *palatium* i *Spalatum* te da je ta veza

¹ No, i Arhidakon je nesiguran u etimologiji koju pripisuje urbonimu: na jednome je mjestu ona konfigurirana pod utjecajem prostornih dimenzija zdanja i to u kontekstu doseljavanja salonitanskoga stanovništva u kojemu se eksplicira da je ime mlada postanka i da su mu ga nadjenuli novi stanovnici (HS c. X: *intraverunt predictum edificium, quod non pro civitate sed pro regia aula constructum erat. Et quia spatiosum erat palatium, Spalatum appellare ceperunt*), dok je u ranijoj, IV. glavi isto ime grada protumačeno drugačijom, jednako nevjerodostojnom etimologijom, koja uvažava starinoznanska objašnjenja pronađena, po svemu sudeći, kod Livija (*Hoc scilicet edificium Spalatum dictum est a Pallantheo, quod antiqui spatiosum dicebant palatium*). Proturječje koje je tu kod Tome primjećuje već Milan Rešetar, „Ime grada Spljeta“, *Program c. kr. Velike gimnazije u Spljetu*, šk. god. 1886/1887, 165. Usporedi također: Radoslav Katičić, *Vetustiores ecclesiae Spalatensis memoriae, Starohrvatska prosvjeta* ser. III, 17 (1987) pretisnuto u: *Uz početke hrvatskih početaka: filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju*, Split: Književni krug, 1993., 122; Nenad Cambi, „Toma Arhidakon, Dioklecijan, tetrarsi, Dioklecijanova palača“, *Starohrvatska prosvjeta* ser. III, 30 (2003): 109.

² Prijevod preuzet iz: Željko Rapanić, *Od carske palače do srednjovjekovne općine*, Split: Književni krug, 2007., 173. *Statut grada Splita: splitsko srednjovjekovno pravo*, priredio i preveo A. Cvitanić, Split: Književni krug, 1988.: *Nam Spalatum secundum veram ethimologiam et interpretatione nominis ipsius civitatis dicitur proprie Spalatum, id est Salonae palatium laetum vel Salonae palatium latum a Diocliciano imperatore mirabiliter fabricatum*. Ovisno o tome za koju se lekciju (*laetum* ili *latum*) ove devize opredijelimo, možemo ju prevoditi na već citirani način, ali i kao „Ugodna palača, Salonin spokojni Split“ i slično.

Zanimljivo je da i humanist i epigrafičar Ciriaco de' Pizzecolli iz Ancone (1391.-oko 1452.), u djelcu napisanome vjerojatno 1430-ih, koristi sličan izraz u pluralu: *Ad IIII. K. Aug. venimus ad antiqua Salonarum Palatia, Diocletiani Caesaris opus. Spalatum ab incolis in hodiernum dictum*. Izvornik: *Epigrammata reperta per Illyricum a Cyriaco Anconitano*, s.l.: s. n., s. a., XXIII. Riječ je o izdanju iz knjižnice Arheološkoga muzeja u Splitu, moguće pretisku (Rim, 1747. ili 1744.) prvotnoga izdanja C. Moronija iz 17. stoljeća. Uvid u izdanje zahvaljujem susretljivosti kolege Marka Špikića. U Splitskome statutu, kodificiranome 1312., gradonačelnik Perceval iz Ferma nudi – povodeći se za Tomom Arhidakonom – fantastičnu etimologiju imena grada: „Jer Split, prema pravom korijenu riječi i tumačenju imena toga grada, upravo se naziva Split, tj. salonitanska divna palača ili salonitanska prostrana palača, koju je car Dioklecijan na zadivljujući način sagradio. I zato je rečeni gospodin Perceval urezao stih u pečatu grada Splita: Divna palača, tihi salonitanski Split“. Dakako, riječ je o mistifikaciji. Ime grada, kako smo vidjeli, ni u jednoj varijanti nema i ne može imati veze s terminom *palatium*. Formulacija *Palatium laetum* (ili: *latum*), *Spalatum Salonae quietum* ponavlja se kao odjek i u splitskoga kroničara 14. stoljeća Mihe Madijeva de Barbazanisa. Cirijakov zapis stoga je vjerojatno refleks te lokalne tradicije. Šire: Ivo Babić, „Mit o podrijetlu u Statutu grada Splita“, u *Dioklecijan i Split*, Split: Slobodna Dalmacija, 2005., 181-221.

zagrнула ime Splita svojevrsnim mitološko-etimološkim velom.³ Iz tih pak veza proizlazi da su se temelji splitskoga gradskog identiteta tijekom zreloga srednjeg vijeka uvelike oslanjali na priče iz davnašnjih vremena, gotovo mitskih iz perspektive toga doba. Kako bi se proniknulo u stvarno podrijetlo splitskoga urbonima, potrebno je, stoga, razastrti taj „mitološki“ veo zrelosrednjovjekovnoga doba, ali i istražiti podrijetlo predaje koja je njime urodila.

Suvremena su jezikoslovna istraživanja, naime, odavna pokazala kako zakoni dinamike glasovne mijene ne dopuštaju vezivanje imena *Spalatum* (u svim njegovim varijantama) uz apelativ *palatium*.⁴ Takva je kombinacija lingvistički neodrživa, a potiru je i povijesni izvori koji toponim *Spalatum* datiraju i prije podizanja Dioklecijanove građevine.⁵ Stoga se opravdano postavlja pitanje odakle je ime uistinu poteklo.

2. *Spalatum* – toponim ranocarskoga doba?

Povijesni razvitak Dioklecijanove palače i Splitskoga poluotoka u stoljećima koja su uslijedila nakon Dioklecijanove smrti i prethodila osnivanju novoga grada u palači najuže je povezan s toponimijom širega prostora. Tu činjenicu izuzetno lucidno uočio je već J. Bajamonti, koji je 1797. godine primijetio da se kod više kroničara ime Splita spominje još u 4. i 5. stoljeću te je stoga zaključio da toponim ne treba nužno povezivati s trenutkom doseljenja Salonitanaca i osnivanjem grada u punome smislu riječi.⁶ Toponim je, dakle, prethodio osnutku grada. No,

³ Pregledno: Rešetar, „Ime grada Spljeta“; Petar Skok, „Ime grada Splita“, *Supplemento al Bullettino di archeologia e storia dalmata* XXXIX (1916): 1-13; Antun Mayer, „Studije iz toponomastike rimske provincije Dalmacije“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 50 (1928.-1929) [1932]: 104-109; Petar Skok, „Postanak Splita“, *Analitički historijski institut JAZU u Dubrovniku I* (1952): 19-62; Thomas F. Magner, „Aspalathos, Spalatum, Split“, u *Classics and the classical tradition: essays presented to Robert E. Dengler on the occasion of his eightieth birthday*, ed. E. N. Borza, R. W. Carrubba, University Park: Pennsylvania State University, 1973., 95-116; Petar Šimunović, „Ranosrednjovjekovna toponimija splitskog poluotoka“, *Archaeologia Adriatica* II/2 (2008): 587-588.

⁴ Rešetarovo mišljenje: „Ime grada Spljeta“, 164-167 o etimologiji proizašloj iz imenice *palatium* obožavane parazitskim prefiksom S te sufiksa reduciranoga pučkim izgovorom u međuvremenu je sasvim prevladano. Vidi prethodnu bilješku. Usporedi također Magner, „Aspalathos, Spalatum, Split“, 116.

⁵ Usporedi, na primjer, Bajamontijeva poglavlja „Spálatro zvan i Spálato, a u davnini i Spaléto“, „Split se zvao također i Aspalato“ i „Etimologija riječi Aspalato“ u: Julije Bajamonti, *Zapisi o gradu Splitu*, prir. i prev. D. Kečkemet, Split: Nakladni zavod »Marko Marulić«, 1975., 113-114, 116. „Porfirogenet kaže da *Aspalato* znači mala palača. To je potpuno obratno nego što tvrde gore navedeni naši povjesničari (sc. Toma Arhidakon, Perceval iz Ferma, Miha Madijev, nap. I. B.); tako da ako ovi imaju krivo, što je sasvim sigurno, onda bi on mogao imati pravo. Ali možda nemaju pravo ni on ni oni.“ (...) „Jer, kako smo vidjeli gore, ime ovoga grada, to jest *Aspalato*, upotrebljava se sve od četvrtoga stoljeća. Valja, dakle, reći jedno od dvojega: ili je ovdje sve do tada postojao jedan tako nazvan grad; ili, ako je grad kasnije nastao, on nije bio nazvan tim imenom zato što potječe od Salone, ili od salonitanske palače, kako žele naši povjesničari, nego zato što se mjesto gdje je palača osnovana već zvalo tim imenom.“ (116).

⁶ Usp. etimološke analize: Frane Bulić, Ljubo Karaman, *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Zagreb: Matica hrvatska, 1927., 12-13; Magner, „Aspalathos, Spalatum, Split“. Tadeusz Zawadzki, „La résidence de Dioclétien à Spalatum s dénomination dans l'Antiquité“, *Museum Helveticum* XLIV/3 (1987): 223-230 također odbacuje svaku etimološku vezu između apelativa *palatium* i toponima *Spalatum*.

rasprava o fizičkome aspektu naselja koji je tim imenom bio nazivan prije gradnje carske palače moguća je i iznimno važna. Tako je važno što *Notitia dignitatum* u formulaciji *procurator gynaecii Iovensis Dalmatiae-Aspalato* luči ginecej od naselja u kojemu se nalazi. Ta činjenica, ma koliko se činila samorazumljivom, zaista je zanimljiva i gotovo da je ostala bez odjeka u literaturi. Ona pokazuje da je ime mjesta prethodilo palači i gineceju te da je ovo dvoje tek naknadno povezano uz *Spalatum*.⁷ Nakon kartografskih (*Tabula Peutingeriana*) ime mjesta u kojemu se našla Dioklecijanova palača u narativnim se vrelima prvi put spominje početkom 380-ih godina. Zabilježeno je, naime, u Jeronimovu nastavku Euzebijeve kronike, koja donosi više varijanti: *Diocletianus haud procul a Salonis in villa sua Spalato moritur*, zatim *Diocletianus haud procul a Salonis in villae suae palatio moritur*, čak *Diocletianus haud procul a Salonis in villa sua palato moritur*.⁸ Prema mjerodavnome kritičkom izdanju Jeronimova djela prva bi varijanta *in villae suae palatio* bila vjerodostojnija, ali je upravo rukopis u kojemu se nalazi druga varijanta iz niza razloga jednako vrijedan rukopisima prve. Rukopisna tradicija Jeronimova djela, dakle, podupire lekciju *in villae suae palatio* u jednakoj mjeri kao onu *in villa sua Spalato*.

S obzirom na pozornost koju su stariji istraživači pridali konfiguriranju antičkih i ranosrednjovjekovnih naseobinskih punktova na Splitskome poluotoku te njihovu nazivlju, začuđuje što pojava toponima i ojkonima *Spalatum* upravo na jugozapadnome dijelu poluotoka nije adekvatno razjašnjena. Naziv samoga toponima prvi se put javlja na Peutingerovoj karti (*Tabula Peutingeriana*) - riječ je o

⁷ Jacques Zeiller, „Sur l'origine de Spalato“, u *Mélanges Cagnat. Recueil de mémoires concernant l'épigraphie et les antiquités romaines dédié par ses anciens élèves du Collège de France à M. René Cagnat*, Paris: Leroux, 1912., 420. Sintagma *procurator gynaecii Iovensis, Dalmatiae-Aspalato* nedvojbeno je u ablativu mjesta „upravitelj jupiterovske tkaonice u Dalmaciji – u Aspalatu“, kao što su navedeni i ostali *procuratores gynaeciorum: procurator gynaecii Bassianensis, Pannoniae secundae – translati Salonis; procurator gynaecii Sirmensis, Pannoniae secundae; procurator gynaecii Aquileiensis, Venetiae inferioris; procurator gynaecii Mediolanensis, Liguriae* i tako dalje. Redovito su to ablativi mjesta: „u Basijani, u Drugoj Panoniji“, „u Sirmiju, u Drugoj Panoniji“, „u Akvileji, u Donjoj Venetiji“, „u Mediolanu, u Liguriji“ itd., čime se podrazumijevaju nominativi *Bassiana, Sirmium, Aspalatum, Aquileia, Mediolanum*. Usp. *Not. dign.*, 150 i Rapanić, *Od carske palače*, 81 i bilj. 134. Joško Belamarić, „Gynaecium Iovense Dalmatiae-Aspalatho“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 40 (2003-2004): 12-32 i Joško Belamarić, *Dioklecijanova palača – razmatranja o okolnostima utemeljenja i izvornoj funkciji*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, 2009. temeljem navoda *Notitia dignitatum* dolazi do dalekosežnoga zaključka o ekskluzivnoj carskoj tkaonici sukna s atributom Jupiterova sina u njegovoj splitskoj palači kao sastavnome dijelu izvornoga koncepta građevine držeći takav sadržaj kongenijalnim funkciji carskoga prebivališta.

⁸ *Eusebii Werke, Bd. 7/1: Die Chronik des Hieronymus / Hieronymi Chronicon* [Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, 24], Hrsg. R. Helm, Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1913., 230, s. a. 316. Filijacija rukopisâ i rasprava o prvenstvu imena *Spalatum* ili *Aspalathos* u vremenskom slijedu donosi se u: Ivan Basić, „Najstariji urbonimi kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog Splita“ u: *Rapanićev zbornik*, Split, 2012. (u pripremi). Rasprava na tu temu već je otvorena – usp. Ivan Basić, „Gradovi obalne Dalmacije u *De administrando imperio*: najstarija povijest Splita u svjetlu dvaju pojmova Konstantina VII. Porfirogeneta“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 42 (2010): 72-74, gdje je i odgovarajuća literatura.

toponimu *Spalato*, kojim se označava raskrižje triju cesta između Salone, Epetija i Dijanina hrama na rtu Marjana.⁹

U razmatranju splitskoga urbonima nesumnjivo je važan i naziv Ἀσπάλαθος, koji u takvome obliku primjenjuje samo Konstantin VII. Porfirogenet (913.-959.). No, u tome je slučaju očigledno da je – barem u varijanti koju donosi car-pisac – riječ o grčkome apelativu i toponimu (fitonimu) sa značenjem – „trnovita brnistra“. Posljedično, Porfirogenetov zapis urodio je brojnim divergentnim interpretacijama. P. Skok uočio je mjesne nazive *Špalacijūn*, *Spalacūni* sačuvane u uporabi do najrecentnijega vremena za okolicu franjevačkoga samostana na splitskoj obali jugozapadno od Dioklecijanove palače te za primorski dio četvrti Lučac jugoistočno od palače, uz desnu obalu zaljeva. Skok ih je držao refleksima toponima *Spalatiolum*, *Palatiolum* te ih pokušao objasniti kao deminutive od *Aspalathos*, što bi prema njegovu mišljenju bilo prvotno polje brnistre koje je kasnije zauzela Dioklecijanova palača, a izvan njega nalazila su se dva lokaliteta nazvana u nepoznato vrijeme „malo polje brnistre“ (**Aspalatheolum*). Toponim bi, u tome slučaju, bio konstituiran od fitonima, motiviran florom na tome dijelu poluotoka. No, Skokova teorija bila je utemeljena na pretpostavci da se Porfirogenetov *Aspalathos* smije tumačiti isključivo kao „polje brnistre“, što je u izravnoj koliziji s tumačenjem samoga cara-pisca, koji ga razrješuje kao παλάτιον μικρόν, tj. „mala palača“.

Čini se kako u tumačenjima grčkoga, latinskoga ili čak predrimskoga korijena ovoga naziva valja krenuti od stajališta M. Pere, koja se temelje na interdisciplinarnome pristupu problemu. Novije toponomastičke analize ovoga istraživača ponudile su drugačiji pogled na taj problem. Kako je Perino mišljenje, s obzirom na sustavnost metodološkoga pristupa i cjelovitost inovativnoga prijedloga - dosada najutemeljenije, a gotovo sasvim nezapaženo u znanstvenoj literaturi, želimo ga ovdje opetovati prilažući mu i neka vlastita zapažanja. Prema ovome istraživaču sporna etimologija konfigurirana je od latinske riječi *palus* (vulg. lat. *pala*) sa značenjem „drveni ili kameni stup(ić)-međaš“, a sam naziv datira iz vremena prvotne dedukcije ovoga područja. Tada je za vrijeme Cezarove diktature ili Augustova principata cijelo Splitsko polje premjereno i razdijeljeno u centurije (slika 1). Ta akcija izvršne vlasti stvorila je ondje *praedium palatum*, kasnije poimeničen

⁹ O dataciji izvornika prema kojemu je nastala srednjovjekovna karta ekumene, poznatija pod nazivom Peutingerova karta, uvelike se raspravljalo kroz gotovo četiri protekla stoljeća, no moderne i suvremene studije sve jasnije ukazuju da je predložak vrlo vjerojatno nastao za vladavine cara Teodozija II. (408.-450.). Međutim, bez obzira na takvu dataciju predložka kojim se poslužio srednjovjekovni kartograf, posve je očigledno da su na karti zabilježeni i mnogi zemljopisni podaci koji potječu iz znatno ranijega razdoblja pa je tako vrlo moguće da je i toponim *Spalatum* put prema kasnoantičkoj i srednjovjekovnoj karti pronašao na jednak način. Nije na odmet napomenuti i da su u posljednje doba iznesene i pretpostavke (koliko god neuvjerljive) da je kasnoantički predložak nastao upravo u Dioklecijanovo doba (R. Talbert). Relevantnu literaturu o ovom i drugim problemima sumira i uspješno nadograđuje Tin Turković, *Prikazi gradova na Peutingerovoj karti i razvoj urbanog pejzaža na području Hrvatske između antike i srednjega vijeka*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, 2010.

u *Palatum*. U dvojezičnoj salonitanskoj kulturi onoga vremena dodana je proteza S-palatum, što se uvjerljivo tumači utjecajem ilirskoga supstrata na proces asibilacije dodavanjem inicijalne protetične sigme S kako bi se izbjeglo neželjeno značenje riječi.¹⁰ Oba lokaliteta nazvana **Spalatiolum*, kasnije *Špalacijūn*, *Spalaćūni*, odnose se, dakle, na *praedia palata minora*, *praedia palatiola*, a ne na dva Skokova „mala polja brnistre“.¹¹

Perinim trijeznim razmatranjima pridružili bismo i nekoliko vlastitih. Tek je nedavno, naime, uočeno da agrimenzorski *Libri coloniarum* spominju i neobične limitacijske oznake pod imenom *pali sacrificales*. Radi se o drvenim motkama (*palus*) kojima se - za razliku od kamenih vanjskih međa na njezinim uglovima - označavala unutarnja razdioba centurije na parcele.¹² Imenovane su rijetkim pridjevom *sacrificalis*, koji se javlja tek u kasnome latinitetu zahvaljujući vrlo starom (u doba Sikula Flaka već odumrlom) običaju da posjednici pri demarkaciji međa odgovarajućih parcela prinesu žrtvu na mjestu gdje će *palus/pala* markirati rub njihovih imanja. Po obredu se ostatke žrtvenih prinosa običavalo zakopati u sâm otvor načinjen motkom, što je oblikovalo izraz „žrtveni kolci“ s jasnim asocijacijama i dugo nakon nestanka te tradicije. Stoga bi se *palatum* – jednako kao i kameni međaši na razgraničenjima centurija – mogao tumačiti i dugim trajanjem tradicije o posvećenosti i nepovredivosti međa kao motivacijom za konstruiranje toponima.

Štoviše, upravo je tijekom Augustove vladavine bilo uobičajeno da gromatici (mjernici) raskrižje svakoga karda i dekurmana označe niskim međašem,¹³ što je krajolik podvrgavalo mreži ritmički raspoređenih niskih kamenih stupova. Ova činjenica neobično je važna za naš kontekst jer dopušta zamišljanje jednoga važnog aspekta fizičke pojavnosti splitskoga dijela salonitanskog agera u antičko doba. Naime, posve je opravdano zamisliti mrežu od preko pedeset stupića rasprostrtih

¹⁰ Problem promjene naglaska konstatira i Magner („Aspalathos, Spalatum, Split“, 109-110) donoseći i pregled etimoloških rješenja ranijih istraživača. Dodatnu potvrdu Perinim istraživanjima daju rezultati do kojih je došao Šimunović („Ranosrednjovjekovna toponimija“, 588), koji drži da je moguće poći od oblika iz Muncimirove darovnice 892. godine *In civitate Spalati/Spaleti* „s tim da pretpostavimo u to doba naglašenu penultimu **Spalati*, umjesto akcenta na antepenultimi kako upućuje današnje talijansko ime *Sp̄alato*, u kojem obliku prvo nenaglašeno /a/ lako sinkopira te bi se u obliku **Spl̄ati*, bez metateze to naglašeno /a/, utjecajem lokativnog dočetka /-i/ izgovaralo kao vrlo otvoreno [ä] /e/ i dalje slijedilo sudbinu jata“. To bi značilo da je još krajem 9. stoljeća ojkonom imao naglasak na penultimi u skladu s inicijalnom etimologijom (*praedium*) *Palatum*. Usp. također Veselin Beševliev, „Bemerkungen über die antiken Heerstraßen im Ostteil der Balkanhalbinsel“, *Klio* 51 (1969): 494.

¹¹ Osim toga, sveprisutnost brnistre na Sredozemlju zacijelo bi u tome slučaju rezultirala desecima naselja sličnoga imena, nazvanih po priprosto biljci koja ipak nije toliko vizualno dominantna da bi mogla imenovati čitavo područje.

¹² Jean-Yves Guillaumin, „Sur quelques marqueurs de limite dans les *Libri coloniarum*“, *Dialogues d'histoire ancienne* 30/2 (2004): 111-112 (*terminos ligneos, qui sacrificales pali appellantur*). *Pali sacrificales* spominju se u kontekstu agerske limitacije više gradova (Sutri, Veji, Porto i drugi).

¹³ Mate Suić, „Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali“, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru* I (1955): 6.

od podnožja Marjana sve do Žrnovnice i Jadra. Limitacijske su oznake, povezano niskim zidovima limesa, zasigurno činile bitan dio vizualnoga karaktera toga prostora. Dapače, ovi kameni suhozidi u službi limitacije, *congestionones petrarum*, spominju se u *Libri coloniarum* kao regionalni specifikum provincije Dalmacije.¹⁴ One pripadaju jednoj od dviju vrsti mocira, koje razlikuje gramatik Sikul Flak, onoj načinjenoj akumuliranjem odbačenoga kamenog materijala pri prosijavanju tla s dvaju neposredno graničnih zemljišta; a suprotstavlja joj brižljivije, zidanjem konstruirane, ograde.¹⁵ Budući, dakle, da su razdjelne linije načinjene od u suho složenih nakupina kamenja u kultiviranome rimskodobnom pejzažu bili odlika na mah prepoznatljiva, s jasnim asocijacijama na određene provincije, postaje jasnije zašto su prvi rimski naseljenici bili motivirani ovom intervencijom u pejzaž pri imenovanju naselja na području današnjega Splita.

S druge strane, neobičan oblik ἡ Ἀσπάλαθος stigao je do Konstantina Porfirogeneta zajedno s barem još jednom drugačijom obaviješću o splitskome urbanom tkivu, obaviješću koja je sadržavala mikrotoponime *Spalatiolum* ili *Palatiolum*, specifične lokalne nazive dvaju prigradskih predjela ranosrednjovjekovnoga Splita koji nisu mogli biti poznati izvan mjesnoga okruženja. Oni su - prema pretpostavci koju smo nedavno iznijeli na znanstvenome skupu posvećenome djelu Konstantina Porfirogeneta¹⁶ - izvor carevoj sintagmi παλάτιον μικρόν, tj. „mala palača“. Porfirogenet je, naprosto, točno preveo na grčki jezik svoga vremena latinsku deminutivnu imenicu *palatiolum*, koja je do njega doprla zajedno s urbanimom Ἀσπάλαθος te su se međusobno kontaminirali.

U relaciji između Παλατίολον (Prokopije, *De aedificiis*, IV, 6, 34) i *Palatiolum* potonji je latinska semantička paralela grčkoj inačici u europskoj toponimiji kasne antike i ranoga srednjeg vijeka. Deminutivni toponim *Palatiolum* nije ostavio traga u klasičnome latinitetu; on je baština postantičkoga razdoblja te njegovi tragovi u toponimiji romanskih jezika potječu iz toga vremena (tal. *Palazzolo*, *Palazzuolo*; franc. *Palaiseaul*, *Palaiseau*; njem. *Pfalzel*; španj. *Palazuelo*, *Palazuelos*, *Palol* i tako dalje).¹⁷ Prije 6. stoljeća - u kojemu Prokopije spominje utvrđenje *Palastolon* na desnoj obali Dunava, zapadno od Nikopolja blizu ušća današnje rijeke Vid - potpuno je nepoznat, a čest je od ranoga 8., preko cijeloga 9. i 10.

¹⁴ Vidi: Raymond Chevallier, „Centuriation et cités en Afrique et dans l'arc Adriatique“, *Antichità Altoadriatiche* V (1974): 53 i bilj. 40.

¹⁵ Guillaumein, „Sur quelques marqueurs“, 109: *Sed in planis locis si saxuosus sit ager, repurgatur, et ex congestionem lapidum fiunt et quae manu instruuntur.*

¹⁶ Basić, „Gradovi obalne Dalmacije“, 65-82. I Milenko Lončar („Pozadina Porfirogenetovih etimologija Zadra i Duklje“, *Folia onomastica Croatica* 3 (1994): 90-91) ističe da „i inače treba dobro pogledati ne radi li se o sličnome slučaju (sc. lokalnom podrijetlu imena, starijega od Porfirogenetova vremena, nap. I. B.) npr. kod Splita, gdje Porfirogenet *Aspalathos* tumači kao ‘mala palača’, a Toma Arhidakon kao ‘velika palača’. Razlika je samo u kvantiteti, pa ne bih sa sigurnošću ‘malu palaču’ atribuirao Porfirogenetovoj etimološkoj strasti, premda je u znanosti stekao takav glas.“

¹⁷ Hans Jürgen Wolf, „Le type *PALATIOLUM et autres diminutifs en toponymie“, *Nouvelle revue d'onomastique* 47-48 (2007): 234, 237-238.

stoljeća, na primjer, *Palatiolo* / *Palagiolo* (Toskana, 780.), *Palatiolus* (istočni Pireneji, 844.), *Palatiolu* (Katalonija, prije 883.), *Palatiolo* (Katalonija, 948. i 953.), *Palaciolo* (Katalonija, 982.) i drugi. Osim kao toponim zabilježen je i u službi apelativa kroz čitavo 9. stoljeće, primjerice 832., 860. i 898. godine. Podrijetlo mu je sasvim nejasno jer je iz govorne prakse većine romanskih jezika iščeznuo prije pojave vernakularne pisane tradicije (javlja se samo u toponimiji), dok, s druge strane, nema svjedočanstava za nj u latinitetu ranijemu od 6. stoljeća. Stoga se, kao jedino rješenje koje se činilo mogućim, načelno i povezivao sa sintagmom „mala palača“ poimeničenom u toponim.¹⁸ Može se pretpostaviti, ipak, da barem neki od tih apelativa i toponima, s naizgled istom osnovom, svoju etimologiju vuče iz imenice *palātum* (na način kako je to tumačio Pera), a koja je homofona s latinskim deminutivom za *palatium*. No, istraživanje njihova etimološkog podrijetla iziskivalo bi dodatna razmatranja koja nadilaze okvire ovoga rada. Naposljetku, indikativno je što pretežiti dio toponomastičkih potvrda za *Palatiolum* datira iz 9. i 10. stoljeća, iz Porfirogenetova vremena i njegovih izvora, što nam dopušta da njihovu pojavu u jezičnoj praksi Dalmacije upravo u to doba smatramo još čvršćom.

3. *Spalatum* i gradnja Dioklecijanove palače

Međutim, ovako tvoren toponim ne valja miješati s onima doista oblikovanim od imenice *palatiolum* kao deminutiva za dotičnu palatinsku građevinu. Toponimi toga tipa formiraju se na dva načina (radi točnijega razlikovanja): prvi u slučaju da se odnose na palaču realno skromnih dimenzija i drugi u slučaju da se očituju kao antiteza nekoj dominantnijoj palači. Primjer potonje situacije je *Palatiolum* (Pfalzel), ostaci rezidencije podignute polovinom 4. stoljeća nedaleko današnjega Trierera (slika 2). Oblik njezina imena u deminutivu rezultat je antiteze spram mnogo poznatijega palatinskog sklopa u nedalekomu gradu, koji je tijekom Konstantinove vladavine obogaćen i monumentalnom bazilikom poznatom kao *Aula nova*.¹⁹ Ta je etimologija – osim fonetskim zakonitostima – izričito potvrđena starinarskim istraživanjima predstavljenima, primjerice, u eruditskome djelu *Origines Palatinae* njemačkoga povjesnika i diplomata Marquarda Frehera

¹⁸ Wolf, „Le type *PALATIOLUM“, 238.

¹⁹ Usp. Karl-Josef Gilles, „Trier-Pfalzel: Spätromischer Palast Palatiolum“, u *Das römische Trier*, Hrsg. H.-P. Kuhnen, Stuttgart: Theiss, 2001., 240-242; Wolfgang Kuhoff, „Zwei Altersresidenzen römischer Kaiser: *Aspalathos* und *Romuliana*“, u *Humanitas – Beiträge zur antiken Kulturgeschichte. Festschrift für Gunther Gottlieb zum 65. Geburtstag*, Hrsg. P. Barceló, V. Rosenberger, München: Verlag Ernst Vögel, 2001., 149-189; Heinz Cüppers, „Trier-Pfalzel TR, Palatiolum“, u *Die Römer in Rheinland-Pfalz. Lizenzausgabe*, Hrsg. H. Cüppers, Hamburg: Nikol, 2002., 649-653; Thomas H. M. Fontaine, „Das Trierer Umland im 4. Jahrhundert“, u *Imperator Caesar Flavius Constantinus – Konstantin der Große. Ausstellungskatalog*, Hrsg. A. Demandt, J. Engemann, Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2007., 333-343; Sheila McNally, „The Palace of Diocletian at Split“, u *Croatia: Aspects of Art, Architecture and Cultural Heritage*, ed. J. Beresford-Peirse, London: Frances Lincoln Ltd., 2009., 56.

(1565.-1614.): *A quo magno Palatio diversum adhuc est Palatium minus, suburbanum oppidulum et castrum, ad sinistram Mosellae ripam, paullo infra Treverin urbem, quod Palatiolum vocatur.*²⁰ Jednako je važno što se deminutivna tvorba *Palatiolum* kao ustaljen toponim očituje već u ranim izvorima, onima iz prve trećine 8. stoljeća (*Palatiolum monasterium; in villa que dicitur Palociolum*).²¹ Slična je motivacija posrijedi kod imena Palazzolo za neveliku ladanjsku rezidenciju ostrogotskoga vladara Teodorika (493.-526.) nedaleko od Ravenne. S obzirom da tu građevinu kroničar Agnello (oko 805.-846.) naziva *palatium modicum* („mala palača“),²² jasno je na koji je način generiran deminutiv *palatiolum*.

Očigledno je, dakle, da termin *palatiolum* kao apelativ zapravo ne odgovara razmjerima Dioklecijanove monumentalne građevine. Jednako tako, na temelju dosadašnjih istraživanja malo se vjerojatnim čini da su dva mikrotoponima (S)*Palatiolum* imala veze s palatinskim građevinama. U tim zapažanjima pretpostavka da je sva spomenuta toponimija preddioklecijanskoga podrijetla nalazi čvrstu osnovu.

Gradnjom Dioklecijanove palače, naime, nije poštovan naslijeđeni centurijski raster te su graditelji, očito, prednost dali povoljnijemu polaganju zdanja u odnosu na geomorfološke uvjete zaljeva. Stoga je i došlo do otklona od idealnoga usmjerenja sjever-jug za 24° prema jugozapadu s obzirom na zatečenu agersku limitaciju. Na ovome se dijelu poluotoka uočava distinkcija između triju segmenata centurije, jednoga većeg i dvaju manjih, koji flankiraju prvi. Onaj prvi (*praedium palatum maius*) očito je zadržao ime *Spalatum*, dok su preostala dva (*praedium palatum minus*) nazivana odgovarajućim deminutivima – *Spalatiolum* (slika 3a-c). Proizlazi da je naziv *Spalatum*, dakle, obuhvaćao cjelokupno područje ranoantičke naseobinske aglomeracije, koje se prostiralo uz zaljev od današnjega Lučca do istočnih obronaka Marjana, a na središnji dio kojega je potom sjela Dioklecijanova palača – toliko dominantno da je s naselja koje joj je prethodilo i gravitiralo prešlo i na novopodignutu građevinu. Ime je najvjerojatnije postalo urbonimom upravo u doba kada su se u palači nastanili izbjegli Salonitanci.

Toponimi *Spalatiolum* nisu se pak mogli javiti prije nego što je postojeće naselje unutar centurije raspolučeno gradnjom Dioklecijanove palače. Naime, sama okolnost što se toponime *Spalatiola* može jednoznačno ubicirati istočno i zapadno od Dioklecijanove palače svjedoči da se imenički predložak za njihova deminutivna imena morao nalaziti u sredini, između tih dvaju prostora, odnosno da upravo na zemljištu carske palače valja tražiti središte ranijega antičkog naselja

²⁰ Marquard Freher, *Origines Palatinae, Pars I*, Heidelberg: Typis Gotthardi Voegelini, ²1613., 12-13.

²¹ Donosi ih S. Anton, „Pfalzel“, u *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Bd. 23, Berlin, 2003., 1-2.

²² Carla Sfameni, *Ville residenziali nell'Italia tardoantica*, Bari: Edipuglia, 2006., 222-223; Deborah Mauksopf Deliyannis, *Ravenna in Late Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010., 122 i bilj. 102-103.

Spalatum. Tako (na ovaj način generirano) ime *praedium palatum* > *Spalatum* nastaje, u stvari, kao iskaz nužde za poblizim označavanjem, točnije opisivanjem stvarnoga prostornog i pravnog odnosa među imanjima na jugozapadnome dijelu Splitskoga poluotoka. U toj relaciji spram „drugoga“ formiraju se etimološki temelji imena budućega Splita.

Držimo da do sada nije na zadovoljavajući način bila objašnjena pojava ovoga toponima (i kasnije ojkonima) upravo na ovome dijelu poluotoka. M. Pera objašnjavao ju je, vrlo uopćeno, snažnom prožetošću municipalnih i kolonijjskih vijeća vojničko-veteranskim elementom početkom 1. stoljeća odnosno jezičnom praksom tadašnjega vojničkog vulgarnog latiniteta.²³ Međutim, s obzirom na podvravanje cjelokupnoga poluotoka jednolikoj mreži centurijacije, načelno bi svaki limitirani segment zemljišta mogao ponijeti ime *Palatum* ili *Spalatum*. Isto tako, po uzoru na situaciju s ostatka ovoga dijela agera, očekivalo bi se poimeničenje u predijalne toponime i onih centurija koje su pokrivene imenom *Spalatiola*, što nije slučaj za ove čestice koje okružuju Dioklecijanovu palaču i treba ih, dakle, objasniti na drugi način.

Vjerujemo da nećemo pogriješiti ukoliko ekskluzivnu uporabu toponima *Palatum/Spalatum* za ovo područje pokušamo objasniti dosljednom primjenom pravila rimske agrimenzorske prakse.²⁴ Topografija i predijalna toponimija rimskih naseobina na Jadranu, koliko je poznato, nije do sada bila promatrana iz ovoga kuta. Vrijedan izvor za njezino proučavanje je zbirka rukopisa poznata kao *Corpus agrimensorum Romanorum*, skup traktata posvećenih geodetskoj izmjeri zemljišta. Oni imaju karakter praktičnoga priručnika o teoriji i praksi agrimenzorske službe, opskrbljenih ilustracijama karakterističnih situacija te načina rješavanja konkretnih problema pri razgraničenju posjeda. U njima je posebna pozornost posvećena reguliranju limitacije u slučajevima u kojima lokalna topografija nije dopuštala pravilnu razdiobu zemlje. Naime, u takvim je slučajevima lako moglo doći do kontroverzi između *ager publicus populi Romani* i *ager optimo iure privatus*. Aproprijacijom zemlje u *ager publicus* ona je - u slučaju da nije bila adsignirana kolonistima ili označena kao *silva et pascua publica* i slično - davana

²³ Miroslav Pera, „Prilog problemu naziva grada Splita“, *Kulturna baština* VI/9-10 (1979): 38-39. Perin rad komentira i Rapanić, *Od carske palače*, 175, bilj. 309.

²⁴ Osnovne su studije: Oswald A. W. Dilke, „Maps in the Treatises of Roman Land Surveyors“, *Geographical Journal* CXXVII/4 (1961): 417-426, Oswald A. W. Dilke, „The Roman Surveyors“, *Greece & Rome* IInd ser., IX/2 (1962): 170-180 i Oswald A. W. Dilke, „Illustrations from Roman Surveyors' Manuals“, *Imago Mundi* 21 (1967): 9-29 te Gérard Chouquer, François Favory, *Les arpenteurs romains. Théorie et pratique*, Paris: Errance, 1992. Odmjeren pregled pružaju i studije sabrane u zborniku *The History of Cartography, Vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, ed. J. B. Harley, D. Woodward, Chicago - London: University of Chicago Press, 1987., osobito one O. A. W. Dilkea: „Maps in the Service of the State: Roman Cartography to the End of the Augustan Era“ (201-211), „Roman Large-Scale Mapping in the Early Empire“ (212-233) i „Itineraries and Geographical Maps in the Early and Late Roman Empires“ (234-257).

na uživanje pojedincima koji su je prvi zaposjeli (institucijom *occupatio*) i za koju su bili dužni državi plaćati vektigal.

Prava na uživanje ove vrste zemljišta ubrzo su postala prenosiva i praktički trajna unutar obitelji, dok je istodobno državna vlast sve više gubila kontrolu nad njima, ali i nad porezima koji su se s njih ubirali.²⁵ Načelno, država je i dalje pridržavala pravo vlasništva nad zemljom plodouživatelj koje je bio samo *possessor*, a ne i *dominus*. *Dominium* nad zemljom postojano je ostajao u državnome patrimoniju mada je s vremenom i postupnim zanemarivanjem vlasničkih odnosa ova pravna devijacija dosegla takve razmjere da se gotovo izgubila razlika između punopravnoga vlasnika (*optimo iure*) i uživatelja (*possessor*) zemljišta, koji je već samom aproprijacijom zemljišta stjecao *ius colendi*, tj. pravo obrađivanja. Činjenicu da je ova kategorija zemljišta bila neotuđiv dio državne domene, iskoristili su u Italiji carevi Vespazijan i Tit²⁶ pokušavši revindicirati posjede i regulirati obveze njihovih posjednika prema državi - dio *subseciva* država je prodala, što je za obitelji naseljene na njima već generacijama, koje su nasljedno uživale zemljište pod ovim režimom, bilo krajnje neprihvatljivo, a za dio spomenutih zemalja zatražena je, pak, potpuna isplata dužnih daća zanemarivanih godinama. No, negativna reakcija mjesnih magistrata, korporacija i privatnika koja je uslijedila bila je toliko snažna da je Domicijan bio prisiljen ediktom za Italiju *in perpetuo* priznati vlasništvo nad posjedima postojećim *possessores*. Izvan Italije ovakva su zemljišta kontinuirano ostajala formalno državnim vlasništvom, sa zadržanom mogućnošću njihova povratka i u operativni posjed. Dapače, Vespazijan i Tit restrukturirali su administraciju nad krunskim posjedima uspostavivši zasebno računovodstvo za javna dobra (također u sklopu fiska) i za ona koja su spadala pod *patrimonium*. Iz vremena Vespazijanove vladavine datira i praktično dokidanje razlika u tretiranju carskih posjeda u carskim i onih u senatskim provincijama jer car otada imenuje prokurore vlastitih imanja i u potonjima.²⁷ Dakako da je pri ovim naporima prvi car flavijevske dinastije vodio računa o agrimenzorskim datostima - njihovo verificiranje bilo je nužna predradnja reorganizaciji carskih posjeda upravo iz fiskalnih razloga te je tako Vespazijan, na primjer, dao iznova premjeriti staru granicu između *Africae Novae* i *Africae Vetus*, poznatu kao *fossa regia*.²⁸ Nema

²⁵ Chouquer, Favory, *Les arpenteurs*, 29.

²⁶ O Vespazijanovoj akciji usporedi sažeto u: Oswald A. W. Dilke, *The Roman Land Surveyors: An Introduction to the Agrimensores*, Newton Abbot: David & Charles, 1971., 40-41, 94; Dorothy J. Crawford, „Imperial Estates“, u *Studies in Roman Property*, ed. M. I. Finley, Cambridge: Cambridge University Press, 1976., 53; Chouquer, Favory, *Les arpenteurs*, 30.

²⁷ Alka Starac, „Carski posjedi u Historiji“, *Opuscula archaeologica* 18 (1994): 140.

²⁸ Raymond Chevallier, „Essai de chronologie des centuriations romaines de Tunisie“, *Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'École française de Rome* 70 (1958): 103-104; Dennis P. Kehoe, „Private and Imperial Management of Roman Estates in North Africa“, *Law & History Review* II/2 (1984): 244, 247. Rostovtzeff je, štoviše, smatrao da je zakonska regulativa *lex Manciana* osmišljena u okviru Vespazijanovih spomenutih napora kako bi se u Sjevernoj Africi reorganizirali carski posjedi kao i *ager publi-*

sumnje da su srodni zahvati vršeni i pri uređivanju istočnojadranskoga dijela carskih imanja pa tako i u salonitanskome ageru.

Iz regularne adsignacije iz tehničkih su razloga ispuštene dvije kategorije zemljišta: 1.) ono koje se zbog topografskih anomalija (nepravilna konfiguracija oboda centurije, nestalna priroda tla i slično) nije moglo uobličiti u pravilnu centuriju i 2.) tlo koje je bilo neobrađivo ili ocijenjeno poljoprivredno neiskoristivim iako se moglo nalaziti u limitiranome prostoru kao enklava unutar centuriranoga područja (slike 4 i 5). Traktatist Sekst Julije Frontin jest, na primjer, u definiciji krnjih centurija vrlo jasan: *quidquid enim inter IIII limites minus quam intra clusum est fuerit adsignatum, in hac remanet appellatione*.²⁹ Agenije Urbik u traktatu *De controversiis agrorum* (komentar istoimenoga Frontinova spisa) precizira kako *subsecivum* prvospomenute kategorije smije iznositi najviše pedeset do šezdeset jugera (75-92 hektara) zemlje.³⁰ Slijedom ovih citata postaje jasno zašto na području koje je zauzela Dioklecijanova palača nije moglo biti govora o nekome privatnom posjedu kolonista nego o državnome zemljištu.

Kako smo vidjeli, standardan broj jugera unutar centurija iznosio je dvije stotine, dok iz Agenijeva traktata doznajemo kako je zemljište koje je premašivalo gore navedenu površinu također moglo biti smatrano „pravom“ centurijom. Postojala je, doduše, konvencija da se centurijom ipak naziva i svaka čestica koja je premašivala stotinu jugera površine, no ta praksa zaživjela je tek za Trajanove vladavine (98.-117.)³¹ tako da se ne može primjenjivati na adsignaciju salonitanskoga agera. Prema tome, dodjela zemljišta unutar centurije K-L/5-6 na Splitskome poluotoku prilikom osnivanja susjedne kolonije nije dolazila u obzir.

Obje, pak, gore navedene kategorije ulazile su u režim *subseciva* (*ius subsecivorum*), dvojaku prirodu kojega naglašava više traktatista.³² U tome su smislu *subseciva agri* srodni kategoriji zemlje *ager extra clusus et non adsignata*, pojasu

cus zaposjednut od strane privatnika. To je gledište rano napušteno: Otto Hirschfeld, *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1905., 123-124.

²⁹ Citirano prema: María José Castillo Pascual, „Firmum y Falerio: un caso ‘de subsiciuis controuersia’“, *Polis* 6 (1994): 35.

³⁰ U: Dilke, „Illustrations“, 14. Na Pl. 1, fig. 1d nalazi se instruktivan prikaz navedenoga slučaja (Sekst Julije Frontin, *De agrorum qualitate*).

³¹ Charles Lécrivain, „Loca relicta“, u *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, III/2 (L-M), ed. Ch. Daremberg, E. Saglio, E. Pottier, Paris: Hachette, 1900., 1281.

³² O krnjim centurijama sažeto: Suić, „Limitacija agera“, 7; Dilke, *The Roman Land Surveyors*, 94; Chouquer, Favory, *Les arpenteurs*, 30. Ovakve nepotpune, krnje čestice nazivane su *subsecivum*, „podsjeceno, potkresano“ (*a subsecante linea*). Npr. ilustracija djelu Higina Gromatika *Constitutio limitum* s prikazom državnih šuma i zajedničkih pasišta kolonije (*silva et pascua publica Iuliensium*) u Dilke, „Illustrations“, 22 i Pl. 8, fig. 5a. Za drugu varijantu usporedi prikaz *subseciva* u obliku trokuta na rubu centuriranoga područja u: Dilke, „Maps“, 419 i fig. 2. Koliko mi je poznato, topografija i predijalna toponimija rimskih kolonija na Jadranu nije do sada bila promatrana iz ovoga kuta. Iznimka je Boris Ilakovac, „Limitacija agera rimske Kiše (*Cissa*) na otoku Pagu“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. ser., XXX-XXXI (1997-1998): 72.

koji se nalazio između krajnjih centurija agera i granice (*finitima linea*). Pravna definicija i fizička demarkacija vanjskoga oboda *subseciva* bila je otežana superponiranjem s različitim kategorijama zemljišta koje je obod doticao (*agri arcifinii*, *agri occupatorii*, *loca relictia*). Njihovo zbirno tretiranje unutar istoga režima (*ager similis subsecivorum condicioni extra clusus et non adsignatus*) nužno je zamutilo distinkciju između *agri privati*, *subseciva agri* i *loca extra clusa*, što je značilo da je u praksi kontrolu nad svima vršio *possessor* najbližega susjednog imanja.³³ *Stricte iure*, dakle, on nije bio vlasnik zemljišta koje je uzurpirao – bilo ono *subsecivum* ili *locus relictus* –nego jedino vlastitoga privatnog zemljišta na kojemu je bio punopravni *dominus e iure quiritium*. Pošto je na dvjema prvospo-
menutim kategorijama zemljišta bio samo *possessor* (njihov je vlasnik bila rimska država odnosno apstraktni pojam „rinskoga naroda“), postojala je realna mogućnost, sankcionirana zakonom, da nakon desetogodišnjega perioda zane-
marivanja i neobrađivanja zemlje istu nasele novi pojedinci, koji su samim tim činom prakticirali *ius occupandi* i stjecali *ius colendi*. Stoga je posjedniku bilo u interesu naseliti ovu vrstu posjeda kolonima – po mogućnosti onima s postojećim lokalnim interesima, koji su već imali *villae intra fundum* – koji će u njegovo ime obrađivati zemlju i uspješno sprečavati tuđinsku *occupatio*. Time su, posljedično, koloni bili i snažnije asocirani uz vlastite zemljišne čestice te motiviraniji za predano obrađivanje agrarnih površina. Bilo im je od vitalnoga interesa biti krajnje efikasni u svim svojim akcijama jer su se za posjede brinuli faktično kao za osobno leno. To im je istovremeno moralo davati izuzetnu prednost u očima posjednika, prednost koja je determinirala njihovu ulogu kao zastupnika gospodarevih interesa na posjedu; bio taj formalno državni ili privatni. Područja koja su potpadala pod *ius subsecivorum* regulirana su posebnim zakonom *Lex Manciana* (CIL VIII, 25902),³⁴ koji je spadao u zakone o najmu (*Lex locationis: locatio-conductio*) i štitio interese kolona.

Interese posjednika štitio je, pak, *Lex Hadriana de rudibus agris* (CIL VIII, 25943), ukoliko je poštivano načelo kontinuiranoga obrađivanja. Prema istraživanjima P. Ørstedta koloni su, štoviše, morali biti osobito zainteresirani za obrađivanje zemljišta designiranoga kao *subseciva*: podavanja na koja su s njih bili dužni davati iznosila su samo trećinu, mnogo manje nego ona s njihovih

³³ Peter Ørsted, „From Henchir Mettich to the Albertini Tablets: A Study in the Economic and Social Significance of the Roman Lease System (locatio-conductio)“, u *Landuse in the Roman Empire. Atti del Convegno*, ed. J. Carlsen, P. Ørsted, J. E. Skydsgaard, Roma: L'Erma di Bretschneider, 1994., 118-119; Ella Hermon, „Le concept d'ager publicus et l'équivalence ager occupatorius / ager arcifinius dans la définition des terres publiques par les Gromatici“, u *Les vocabulaires techniques des arpenteurs romains. Actes du colloque international de Besançon (19-21 septembre 2002)*, ed. D. Conso, A. Gonzales, J.-Y. Guillaumin, Besançon: Presses Univ. Franche-Comté, 2005., 183-192.

³⁴ Kehoe, „Private and Imperial“, 242, bilj. 6 donosi popis natpisa s tekstem *lex Manciana*.

„matičnih“ čestica, *intra fundum*.³⁵ Na *agri occupatorii*, izvan pojasa *subseciva*, ta su podavanja bila čak i manja tako da nije teško zaključiti kako je privlačnost naseljavanja i obrađivanja dviju potonjih kategorija zemljišta naspram *agri intra fundum* za kolone bila velika i pokatkad presudna stimulacija preseljenju.

Centurije na kojima je konstruirana Dioklecijanova palača sasvim se primjereno uklapaju u ono što Frontin opisuje kao *subsecivum* prve vrste: *quod in extremis adsignatorum agrorum finibus centuria expleri non potuit*. Krnje, nepotpune, periferne i otvorene prema moru centurije su se prostirale uza sav rub Splitskoga poluotoka pa tako i na području koje je kasnije zauzela Dioklecijanova palača.³⁶ U tome je smislu indikativno što se ostaci unutarcenturijske limitacije, koja je označavala prvotnu dedukciju na području salonitanskoga agera, ne daju razabrati ni u jednoj od „krnjih“ centurija otvorenih prema moru.³⁷ Pojava je upravo rezultat okolnosti što ti nepotpuni kvadrati također nisu mogli biti adsignirani pa se i njihova unutarnja podjela pokazala suvišnom. Svi su, dakle, zadržavani u državnome vlasništvu. Salonitanski *ager centuriatus* sadržavao je oko sedamdeset potpunih centurija i oko dvadeset nepotpunih na periferiji limitacije (*subsecivae*). Palača je nastala na centuriji koju je M. Suić na svojoj karti rastera limitacije salonitanskoga agera označio siglom K-L/5-6.

U današnjemu splitskom urbanom tkivu kardo 5 sačuvan je u smjeru Zrinsko-Frankopanske ulice, izvorno pravolinijski izbijajući sve do južne morske obale. Kardo 6 sačuvao se samo u minimalnim ostacima; tekao je uz zapadni rub barokne tvrđave Gripe dodirujući svojim krajem rub istočne trećine uvale Bačvice. Nešto sjevernije od uvale Bačvice, u smjeru Ulice Matije Gupca, opredmećen je dekuman L, zaključen današnjim Gatom sv. Duje. Njime je s juga bila definirana centurija K-L/5-6. Kardo 6 i dekuman L sjekli su se, dakle, približno na raskrižju Hatzeova perivoja i Gupčeve ulice ostavljajući veći dio uvale Bačvice te lukobran splitske luke na samoj periferiji limitacije, u nepotpunoj centuriji L-M/5-6, površina koje nije iznosila vjerojatno ni četvrtinu normiranoga zemljišta. Na početku spomenutu centuriju sa sjevera definirao je dekuman K, krajnji produžetak suvremene Vukovarske ulice, djelomice podudaran sa Zadarskom ulicom. Ovaj je *limes* doticao samu sredinu sjevernoga zida Dioklecijanove palače (*Porta Aurea*).

³⁵ Ørsted, „From Henchir Mettich“, 119-120. O modalitetima najma carskih posjeda v. Crawford, „Imperial Estates“, 44-45.

³⁶ Suić, „Ostaci limitacije“, 18; Raymond Chevallier, „La centuriazione romana dell'Istria e della Dalmazia“, *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* 59 (n.s. IX) (1961): 20.

³⁷ *Limites intercivivi*, koje se mogu nazrijeti u centurijama salonitanskoga agera donosi Suić, „Ostaci limitacije“, sl. 3, a mogu se vidjeti i na kartama priloženima radu T. Marasovića i F. Oreba, „Obrađiva graditeljskog nasljeđa u okviru projekta »Splitski poluotok«, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 2-3 (1976-1977): 75-108, nastalima na katastarskim podlogama iz 1831. i 1914. godine. O *limites intercivivi* vidi u: Dilke, *The Roman Land Surveyors*, 93-94; Gérard Chouquer, Monique Clavel Levêque, François Favory, „Cadastres, occupation du sol et paysages agraires antiques“, *Annales E.S.C.* XXXVII/5-6 (1982): 852. Usp. također Rapanić, *Od carske palače*, 22, 97-98.

Posljedično je sjeverozapadni ugao palače zašao u susjednu centuriju tako da ovaj detalj reljefno ilustrira poremećaj koji je građevinska konstrukcija izazvala u rigoroznome rasteru agerske limitacije.³⁸ Zapadno od palače (sa spomenutim kardom 5) dekuman K susretao se pod pravim kutom na mjestu jugozapadnoga ugla srednjovjekovnoga predgrađa (*Burgus*), tj. na spoju suvremene Marmontove ulice s obalom. Centurija čije smo limese opisali bila je, dakle, na zapadnoj i jugozapadnoj strani otvorena prema moru i stoga nepotpuna: potpuno omeđena samo na sjeveru i istoku, a s juga je bila tek polovično definirana, dok je na zapadnome dijelu kardo 5 bio gotovo neizražen. (Na suvremenim kartama uočljiviji je modernim nasipavanjem terena.) Umetanjem Dioklecijanove palače u sjeverozapadni segment centurije ona je razdvojena na dva nejednaka dijela. Prvi, prostraniji dio obuhvaćao je čitav ostatak *centuriae subsecivae* istočno od Dioklecijanove palače, dok se drugi, mnogo manji, prostirao na dijelu kasnijega srednjovjekovnog grada južno od Narodnoga trga i Zadarske ulice (Ona je djelomice sačuvala originalni smjer dekumana K.) i zapadno od bedema Dioklecijanove palače do morske obale. Naš je prijedlog da se upravo ovi fragmenti prvobitne (već od samoga početka nezatvorene) centurije identificiraju s predjelima u splitskoj ranosrednjovjekovnoj i kasnijoj toponimiji poznatima kao *Špalacijūn*, *Spalaćúni*, tj. istočnim i zapadnim.

Nepotpune centurije, dakle, nisu mogle biti adsignirane. Jedini pravni postupak kojemu su mogle biti podvrgnute bile su *concessio* i *restitutio*. U prvome se slučaju radilo o ustupanju zemljišta s ovakvim pravnim statusom najbližoj koloniji *ex beneficio principis*, dok su u drugome slučaju one, naprosto, ostajale u državnome vlasništvu (*auctor divisionis*). U ovome posljednjem slučaju one su ostajale pod ingerencijom provincijskoga magistrata ili vojskovođe s imperijem, uz mogućnost da po vladarevu nahođenju jednom budu dodijeljene proizvoljnome broju osoba. Krnjim se centurijama, dakle, mogao proširiti teritorij kolonije nekom naknadnom dedukcijom ili su one zadržavane kako bi se dodjeljivale individualno. U oba slučaja o zemljištima ove kategorije vodila se posebna evidencija jer su zavođena u *Liber beneficiorum* ili *Liber subsicivorum*, ovisno o provedenoj odluci.³⁹ U iznimnim su slučajevima *subseciva agri* bivale vraćane prvobitnim posjednicima, najčešće epihorskim zajednicama. Međutim, čak i kada su bivale ustupljene najbližoj koloniji kao beneficij (što se činilo najčešćom i najlogičnijom praksom), necjelovite centurije u izvjesnom su broju slučajeva ostajale pod režimom *subsecivum* te ih mjesna *res publica* kojoj su dodijeljene nije mogla prodati ili iznajmiti. Drugi su, pak, municipaliteti optirali za ukidanje dotadašnjega statusa nad do-

³⁸ Usmjerenje prema Zlatnim vratima zapažaju i Dilke, *The Roman Land Surveyors*, 150-151 i Chouquer, Favory, *Les arpenteurs*, 124.

³⁹ Claude Moatti, *Archives et partage de la terre dans le monde romain (IIe siècle avant - Ier siècle après J.-C.)*, Rome: École française de Rome, 1993., 54-59, 80-88 (arhivi *agrorum populi Romani*); Castillo Pascual, „Firmum y Falerio“, 35-36.

dijeljenim beneficijama, što im je omogućavalo njihovu prodaju i iznajmljivanje. Kupac je, ponovno, mogla biti država ili car, koji je na taj način mogao okrupnjati ili zaokružiti postojeće posjede.⁴⁰ Nije, dakle, nedostajalo pravnih mehanizama kojima su se ovako određene zemljišne čestice mogle staviti na raspolaganje državi, u krajnjoj liniji vladaru.

Nepotpuna centurija na kojoj će kasnije niknuti Dioklecijanova carska palača, dakle, zasigurno je od početka ubrajana u *fundi populi Romani*, odnosno kolektivno vlasništvo rimskoga naroda (*ager publicus populi Romani*). Bila je dijelom nedjeljivoga, neotuđivoga i neprenosivoga *ager publicus*. Osim toga, čak i ukoliko bismo ispustili iz vida činjenicu da se radilo o krnjoj centuriji, dakle državnome vlasništvu, priobalni pojas na kojemu se to zemljište nalazilo pravnim statusom na području čitavoga Carstva ionako je bio trajno izuzet od bilo kakve apropijacije (*res nullius*)⁴¹ tako da i ovu okolnost valja uzeti u obzir pri promišljanjima o odnosu između čestice na kojoj je podignuta Dioklecijanova palača i ostatka salonitanskoga agera.

Nesumnjivo je da je pretpostavljeni pravni status zemljišta na kojemu je izgrađena Dioklecijanova rezidencija, ako je naša pretpostavka opravdana, uvelike olakšao odabir mjesta gradnje. Zemljište je očito bilo obuhvaćeno s *ius subsecivorum* pa najvjerojatnije nije bilo potrebe za eksproprijacijom privatnoga posjeda. Trebalo je tek izvesti revindikaciju perifernih centurija u korist države kroz razvlaštenje posjednika zemljišta koji su do tada neometano uživali *subseciva agri* na susjednim centurijama. Sukladno tomu, nije bilo potrebe za konfiskacijom onih zemljišta koja su se već nalazila u javnoj domeni. Povratkom u operativni državni dominij ovako revindicirano zemljište moralo je biti oslobođeno od eventualnih kolona, koje je trebalo raseliti, moguće uz kompenzaciju isplaćenu njihovim *possessores*.

Pitanje precizne demarkacije granica teritorija gradske općine spram zemalja drugačijega pravnog statusa i zasebnoga oblika administracije (carska imanja, *ager publicus*, hramski posjedi i drugo) bilo je od velike važnosti jer su se njegovim definiranjem utvrđivali agrarni prinosi ostvareni direktnim obrađivanjem zemlje i financijski prihodi ostvareni najmom i porezima koje je svaki municipalet mogao očekivati od vlastitih zemalja. Stoga je već flavijevskim *lex Irnitana* magistratima bila propisana godišnja inspekcija *fines, agri i vectigalia*.⁴² Razumljiva je, stoga, motivacija zainteresiranih strana da jasno omeđe granice dotičnih administracija na terenu te se na taj način zaštite od mogućih presizanja. Pošto se sporno zemljište uz obalu kontinuirano, vjerojatno od vremena dedukcije, nalazi-

⁴⁰ Castillo Pascual, „Firmum y Falerio“, 36, 46.

⁴¹ Yan Thomas, „La valeur des choses. Le droit romain hors la religion“, *Annales. Histoire, Sciences Sociales* LVII/6 (2002): 1448.

⁴² Mireille Corbier, „City, territory and taxation“, u *City and Country in the Ancient World*, ed. J. Rich, A. Wallace-Hadrill, London–New York: Routledge, 1992., 225.

lo u državnome vlasništvu, njegova separatnost u tome smislu zacijelo je determinirala pridijeljen mu toponim *Palatum* (*Spalatum*) diferencijalno ga određujući spram susjednih predijalnih toponima na posjedima u privatnome vlasništvu: *Marinianum*, *Pansianum*, *Iunianum* i drugih, koji su se prostirali na potpunim, zatvorenim, davno adsigniranim centurijama.

Zemljište uz današnju splitsku luku prilikom dedukcije naprosto je ostalo „izmjereno“, nedodijeljeno pojedinome kolonistu. Kako u ovome slučaju zemlja, tj. posjed nisu mogli dobiti ime po vlasniku (bio je to kolektivni *populus Romanus*), valjalo je iznaći drugu motivaciju za toponim. Mogao se, hipotetski govoreći, generirati prema imenu vladajućega cara pa bi, u tome slučaju, situacija nalikovala onoj zabilježenoj, primjerice, u slučaju zaseoka Verecunda u južnoj Numidiji, koji se od sredine 2. stoljeća nazivao *Vicus Augustorum* jer se nalazio na carskome posjedu suvladara Marka Aurelija i Lucija Vera.⁴³ Pravni status određene zemljišne čestice, naime, nije morao biti zapreka da se na njoj, pod povoljnim uvjetima, razviju municipalne institucije u svemu podudarne onima konstituiranima na drugim vrstama zemljišta – *res publica* s vlastitim dekurionskim vijećem, flaminima, kurijama i tako dalje. No, čini se da je činjenica pripadnosti carskoj domeni posjeda na kojima se strukturiralo naselje u praksi ipak do određene mjere susprezala puni razvitak municipalne autonomije. (Tako ju je Verecunda stekla tek sredinom 3. stoljeća.)

U svakom slučaju, pri imenovanju državnoga dobra uz današnju splitsku gradsku luku ni više ili manje trajna okupacija državnih centurija od strane susjednih zemljoposjednika i njihovih kolona nije mogla na kvalitativno nov način poremetiti ranije utvrđeno nazivlje, ne samo stoga što se doista radilo o državnome zemljištu (pa se njegova asocijacija uz nomenklaturu privatne osobe mogla držati zazornom) nego i stoga što je svaka okupacija toga tipa nužno bila posteriorna prvotnoj dedukciji kada – po svemu sudeći – dolazi do specifičnoga poimeničenja gentilicijem (ne kognomenom), koje je karakteristično za razdoblje ranoga Carstva.

Posjedi unutar centurija u neposrednome susjedstvu, nasuprot tome, nose imena stečena u vremenu kasnoga principata, tako da se smije zaključiti kako je i hipotetski *possessor* imanja na mjestu buduće palače potekao iz istoga kronološkog okvira. Shodno tome, na mjestu uvale između Marjana i Pojišana morao je zateći već barem jedno stoljeće star i tradicijom učvršćen toponim koji ne bi bilo nimalo lako preslojiti novijim toponimom poteklim od kognomena. Čak i ukoliko je do privatnoga posezanja za krunskim dobrima na lokalitetu *Spalatum* dolazilo i prije sredine 2. stoljeća, ti se pokušaji, po svemu sudeći, ne mogu datirati vrlo rano jer bi u tome slučaju rezultirali toponimom gentilicijskoga karaktera, koji bi nadja-

⁴³ François Jacques, „Propriétés impériales et cités en Numidie Méridionale“, *Cahiers du Centre Gustave Glotz* 3 (1992): 128; Slobodan Dušanić, „The Economy of Imperial Domains and the Provincial Organization of Illyricum“, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH XXIX/27* (1991): 51 i bilj. 33. Primjere iz sjeverne Afrike donosi Crawford, „Imperial estates“, 38-39.

čao zatečeni *Spalatum*. To što do toga potiskivanja svejedno nije došlo, samo je dodatna potvrda da je toponim - uspostavljen na temelju zahvata u fizionomiju prostora limitacijom i pravnoga režima *ius subsecivorum* kojemu je podvrgnut na samome početku principata - bio vrlo snažan te da je (fosiliziran dovoljno dugim trajanjem između dedukcije i prvih presizanja za odgovarajućim zemljištem) odolio svim eventualnim pokušajima njegova uklanjanja. Pojava da određeni prostor stječe naziv po odgovarajućemu pravnom statusu nije nimalo iznimna.⁴⁴ Teritorij u priobalju splitske luke, koji se nalazio u državnome vlasništvu, lako je mogao biti nazvan upravo prema posjedovno-pravnoj nadležnosti rimske države nad njim. To je ime, pak, naknadno jednostavno moglo steći oficijelni karakter.

4. *Spalatiola* i ostale krnje centurije

Moglo bi se postaviti pitanje nije li se odgovarajući toponim *Palatum/Spalatum* mogao razviti i na drugim dijelovima poluotoka gdje je također bilo krnjih centurija? Vrlo vjerojatno ne - i to zbog činjenice što se drugdje na poluotoku, gdje je do takve situacije moglo doći, nije bilo razvilo nikakvo spomena vrijedno naselje uz koje bi se sličan toponim mogao primiti i uzdržati. Važno trokrižje uz današnju splitsku luku, naprotiv, povezivalo je Salonu i Epetij s Dijaninim svetištem na rtu Marjana, a nalazeći se u najprikladnijoj uvali poluotoka - k tome bogatoj termalnim izvorima - ispunjavalo je sve preduvjete razvitka stabilnoga, makar nevelikoga, naselja.

Kao komparativni materijal upozorit ćemo tek na dva primjera istovjetnoga procesa imenovanja naselja pod utjecajem promjene krajobraza postupkom limitacije. Prvi je naselje *Vicus Palatius* nedaleko Kapue, epigrafski potvrđeno, koje je bilo smješteno vjerojatno na području današnjega Calesa u središnjoj Italiji (slika 6). Municipij *Vicus Palatius*, koji se nalazio u sklopu centuriranoga teritorija Calesa, identificira se, prema nekim mišljenjima, s današnjim Pignataro Maggiore sjeverozapadno od Kapue, što je i epigrafički potkrijepljeno (CIL X, 4641).⁴⁵ S obzirom na to da je teritorij Calesa - počevši od vremena reformi braće Grakho - bio podvrgnut višestrukim fazama agerske limitacije, nije lako utvrditi s kojom se etapom centurijacije u tome vremenskom slijedu podudara geneza i imenovanje toga seoskog naselja, no nedavno je Guadagno - na temelju citata *in*

⁴⁴ Usp. npr. Mate Suić, „Cissa Pullaria – Baphium Cissense – Episcopus Cessensis“, *Arheološki radovi i rasprave* X (1987): 212.

⁴⁵ Vidi stariju literaturu s osvrtima na probleme ubikacije: Giulio Minervini, „Notizia di una epigrafe latina pertinente all'antica Cales“, *Bullettino archeologico napolitano* N.S. VII/153 (2) (1858): 15-16; Giulio Minervini, „Poche osservazioni su' varii monumenti del Vicus Palatius“, *Bullettino archeologico napolitano* N.S. VII/174 (24) (1859): 186; Giuseppe Novi, „Notizie sul Vicus Palatius“, *Bullettino archeologico napolitano*, N.S. VII/174 (24) (1859): 185-186; Stanislao Raffaele Femiano, *La ricerca archeologica a Pignataro Maggiore. Lo scavo del praedium di età romana in località San Giorgio*, Pignataro Maggiore: Comune di Pignataro, 2007.; Federica Chiesa, „Contatti di culture nel quadro archeologico di Cales“, *Bollettino di Archeologia on line*, I (2010): 43-44 i bilj. 49.

vico qui Palaczu dicitur iz ranosrednjovjekovnoga vrela *Chronicon Vulturnense* - zaključio da se *Vicus Palatius* nalazio upravo na zapadnome rubu centuriranoga područja *ager Calenus*.⁴⁶ Osim toga, slijedom iscrpna dokaznoga postupka, koji je nedavno ponudila T. D. Stek,⁴⁷ doista treba podvrgnuti kritici starija mišljenja o toponimima poput *Vicus Palatius* kao jednostavnim imitacijama topografskoga nazivlja grada Rima (brežuljak Palatin i slično) preslikanoga na novoosnovana kolonijalna urbana i suburbana središta. Umjesto programatskim oponašanjem rimskoga urbanog modela na provincijskoj razini ta se pojava mnogo uvjerljivije objašnjava spontanom procesom nastajanja toponima. Naravno, u svome konačnom obliku oni su, dakako, nalikovali srodnim toponimima grada Rima već zbog toga što su proizvod latinofonih kolonizatora podrijetlom iz metropole. Tako se, primjerice, u toponimu *Vicus Esquilinus* ne očituje imenovanje po uzoru na ime jednoga od rimskih brežuljaka nego je naprosto riječ o antinomiji spram *Vicus Inquilinus*. Prema tome, primjena u toponimiji ne proizlazi iz imitiranja urbanoga modela Rima nego iz doslovnoga značenja riječi.⁴⁸

Drugi je primjer onaj koji je istaknuo već M. Pera - *Palatiolum*, utvrda na desnoj obali Dunava u blizini Nikopolja. Παλατίολον (*Palatiolum*), kako ga imenuje Prokopije ili Παλάστολον, kako ga naziva nešto kasniji povjesničar Teofilakt Simokata (*Historiae*, VIII, 5, 5) ime je (kao i *Vicus Palatius* i *Spalatum*) dobio prema centuriranim česticama, koje se uz određene devijacije sačuvalo u njihovim urbonimima i ojkonomimima.

5. Dioklecijanova palača i carsko zemljište

Retor Laktancije u posljednjoj rečenici 7. glave apologetskoga spisa *De mortibus persecutorum* na sljedeći način opisuje Dioklecijanov omiljeni način stjecanja nekretnina: „Ali njegova je osobitost bila u ovome: gdje god bi vidio dobro iskorišten komad zemlje ili neku raskošniju zgradu, njihovu bi gospodaru odmah pripremio optužbu i smrtnu presudu, kao da tuđe ne može oteti bez prolijevanja krvi.“⁴⁹ S potpunom se sigurnošću navod može otpisati kao opće mjesto onovremene topike, pristran i visoko literariziran prikaz koji ne pretendira k objektiv-

⁴⁶ Giuseppe Guadagno, „Pagi e vici della Campania“, u *Lepigrafia del Villaggio. Atti del Colloquio Borghesi, Forlì 27-30 settembre 1990*, a cura di A. Calbi, A. Donati, G. Poma, Faenza: Fratelli Lega, 1993., 432.

⁴⁷ Tesse Stek, *Cult Places and Cultural Change in Republican Italy: A Contextual Approach to Religious Aspects of Rural Society After the Roman Conquest*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009., 166-172.

⁴⁸ Usp. Gérard Chouquer, Monique Clavel-Lévêque, François Favory, Jean-Pierre Vallat, *Structures agraires en Italie centro-méridionale. Cadastres et paysages ruraux*, Rome: École française de Rome / De Boccard, 1987., 191-198; Stek, *Cult Places*, 170.

⁴⁹ *Sed in hoc illud fuit praecipuum, quod ubicumque cultiorem agrum viderat aut ornatius aedificium, iam parata domino calumnia et poena capitalis, quasi non posset rapere aliena sine sanguine.* – Lucije Cecilije Firmijan Laktancije, *O smrtima progonitelja*, prev. N. Cambi, B. Lučin, Split: Književni krug, 2005., 33. Usp. također Fergus Millar, *The Emperor in the Roman World (31 BC – AD 337)*, London: Duckworth, 1992., 172.

nosti biografskoga izvještca nego k moralnoj pouci kršćanskoga predznaka odražavajući tipična stajališta zajednice istomišljenika svoga doba o Prvoj tetrarhiji i njezinu utemeljitelju. Tim zaključkom ipak se nismo ništa više približili odgovoru na pitanja kako je car stekao posjed na kojemu je podignuta njegova posljednja rezidencija te kakvu je pravnu sudbinu taj kompleks imao u kasnijim stoljećima. Spomenuta problematika u dosadašnjim istraživanjima jedva da je načeta.⁵⁰

Potruga za barem početnim odgovorima na pitanja načeta u ovome radu navela nas je na zaključak da se Dioklecijanova rezidencija morala nalaziti na carsko-me posjedu. Naime, osnovni organizacijski okvir unutar kojega su funkcionirale antičke carske rezidencije raznih kategorija bili su posjedi fiska koji su ih okruživali. Njihova je struktura utoliko bila nalik, primjerice, režimu kojemu su bili podvrgnuti carski rudnici (*metalla*). Polazeći od ove jednostavne konstatacije,⁵¹ moguće je lakše objasniti upravne odlike, materijalnu bazu i mjesto koje su palače zauzimale u administrativnoj hijerarhiji Carstva. Utjecaj carskih posjeda, čije su površine, koncentracija i kompaktnost varirali od regije do regije, očitovao se na lokalnome planu kako na proces romanizacije i kazneno-sudske prakse, tako i na razvoj susjednih municipaliteta u rasponu od *civitates peregrinae* do kolonija kao i vojnih logora s vlastitim teritorijima (*prata legionis*) pa i na demografska pitanja, o čemu su istraživanja tek načeta.⁵²

Općenito uzevši, zemlja je u sustavu Rimskoga Carstva mogla potpadati pod jednu od šest kategorija: *ager publicus*, *ager privatus*, *ager assignatus*, carski posjedi, općinska zemljišta i hramska imanja.⁵³ Ipak, ovu načelnu i praktičnu podjelu u dobroj je mjeri poništavala činjenica da jasne demarkacije između različitih kategorija zemljišnoga posjeda nije uvijek bilo lako i jednostavno utvrditi. Kao i sa svim drugim vidovima povijesti državnih i carskih financija rimske države i u ovome je slučaju teško i često nemoguće oštro lučiti terminološki razvitak od ra-

⁵⁰ Iznimka je poglavlje „Vlasništvo Dioklecijanove palače“ u: Bulić, Karaman, *Palača cara Dioklecijana*, 256-278. Cambi, „Toma Arhiđakon“, 109 i Nenad Cambi, „Dioklecijanova palača i Dioklecijan (lik i ličnost)“ u: *Dioklecijanova palača* (katalog izložbe), Split: Lions Club Split, 1994., 11-27 (pretisnuto u: *Dioklecijan i Split*, Split: Slobodna Dalmacija, 2005., 145-179) otvara pitanje izdvojenosti palače iz salonitanske uprave kao i ono o Dioklecijanovim legalnim nasljednicima. Usp. također: Bulić, Karaman, *Palača cara Dioklecijana*, 180.

⁵¹ Federico Guidobaldi, „Le residenze imperiali nella Roma tardoantica“, u *Mélanges d'Antiquité tardive. Studiola in honorem Noël Duval*, ed. C. Balmelle, P. Chevalier, G. Ripoll, Turnhout: Brepols, 2004., 37-45. U sličnom ju kontekstu naglašava Dušanić, „The Economy“, 47. O povremenim ili stalnim vladarskim rezidencijama smještenima na kasnoantičkim carskim posjedima u središnjemu Iliriku vidi: Miroslava Mirković, „Villas et domaines dans l'Illyricum central (IVe-VIe siècle)“, *Зборник радова Византолошког института XXXV* (1996): 58-59. O administraciji carskih imanja vidi i Starac, „Carski posjedi“, 140.

⁵² Usp. Dušanić, „The Economy“, 51; Tin Turković, „The Late Antique „Palace“ in Polače Bay (Mljet) – Tetrarchic „Palace“?“, *Hortus Artium Medievalium* 17 (2011): 211-233.

⁵³ Richard P. Duncan-Jones, „Some Configurations of Landholding in the Roman Empire“, u *Studies in Roman Property*, ed. M. I. Finley, Cambridge: Cambridge University Press, 1976., 7; Jesper Carlsen, „CIL X 8217 and the Question of Temple Land in Roman Italy“, u *Landuse in the Roman Empire*, ed. J. Carlsen, P. Ørsted, J. E. Skydsgaard, Roma: L'Erma di Bretschneider, 1994., 11.

zvitka stvarne prakse. To lijepo ilustrira razlika između „državnoga“ i „carskoga“ vlasništva.

Do razdoblja dominata - iako je davnašnja republikanska državna riznica smještena u Saturnovu hramu u Rimu (*Aerarium*) još uvijek postojala - ne samo da je deponiranje javnih, državnih prihoda u nju odavna potpuno izostalo, nego se sasvim izgubilo i načelno poimanje da prihodi proistekli iz provincija pripadaju državi, tj. rimskome narodu, a u korist njihove nerazdružive asocijacije uz osobno vlasništvo cara. Još stoljeće ranije Kasije Dion (oko 155.-oko 229.) principijelno je razlučivao carske od državnih prihoda mada je u praksi spomenuta distinkcija i tada bila mutna.⁵⁴ Kako god definirali formalne odnose državnoga erara i carskoga fiska tijekom prvih triju stoljeća Carstva, činjenica je da se radilo više o pravnoj teoriji negoli o stvarnoj praksi jer su (prema brojnim svjedočanstvima) carevi, počevši od Augustova principata, slobodno i neometano raspolagali i sredstvima koja su nesporno činila dio državne domene. Postupno carsko prisvajanje kompetencija i nad tim financijskim sektorom može se ovlaš ocrtati u nekoliko koraka.

Nazivi *patrimonium* i *privata* imaju dugu i kompleksnu povijest prikaz koje nadilazi raspoloživi prostor ovoga priloga.⁵⁵ U ovome je kontekstu dovoljno istaknuti da je od ranoga 3. stoljeća prilično ustaljena praksa pridjeljivanja carskih posjeda jednoj od ovih dviju kategorija. Jednako tako, tek se može pretpostaviti, ali ne i dokazati (jer za takav zaključak nema neprijepornih pokazatelja) da od konca istoga stoljeća *ratio privata* u svojstvu jedinstvene agencije za upravljanje carskom imovinom administrira sve vladarske posjede. Svejednako i u tome razdoblju jedan njihov dio zadržava atribut „patrimonijskih“ posjeda, no razlozi i konsekvence ove distinkcije ostaju prilično nejasni. S druge strane, paralelno je tekao proces koji je do sredine 3. stoljeća dokinuo svaku razliku između fiskalnih prihoda i prihoda erara: *fiscus* i srodni izrazi primjenjuju se otada – uz spomenutu iznimku carskih imanja – na sve prihode i posjede rimske države. Do vremena kasnoga principata završen je, dakle, evolutivni proces preobrazbe državnih sredstava u carska.

U složenome evolucijskom slijedu pojmova *fiscus*, *patrimonium*, *ratio privata* i *res privata* još uvijek nije sa sigurnošću razlučeno načelo dodjele određenoga zemljišta kategoriji *patrimonium* ili *privata*. Donekle je pouzdano tek to da je prokuratela *rerum privatarum* instituirana početkom 3. stoljeća, za vladavine Septimija Severa, vjerojatno u kontekstu zamašnih konfiskacija zemljoposjeda uslijed Severovih ratnih sukoba s nekolicinom suparničkih pretendenta na prijestolje (Pescenije Niger, Klodije Albin) tako da je apsorpcija velikih površina *bona da-*

⁵⁴ Millar, *The Emperor*, 189-190. O *aerarium Saturni* vidi Fergus Millar, „The Aerarium and Its Officials under the Empire“, *Journal of Roman Studies* 54 (1964): 33-40; Mireille Corbier, *L'aerarium Saturni et l'aerarium militare. Administration et prosopographie sénatoriale*, Rome: École française de Rome, 1974.

⁵⁵ Millar, *The Emperor*, 176, 199-200.

mnatorum dala impuls i ustrojavanju posebne institucije za administriranje tako stečenoga carskog vlasništva. Postojeća fiskalna imovina i prihodi fiska podijeljeni su na *patrimonium* i *res privata*, a može se pretpostaviti da su i posjedi i prihodi stečeni u nadolazećemu razdoblju planski podvedeni pod jedan od dva financijska sektora carske riznice. Indikativno je i da se upravo tada javljaju regionalni i mjesni *procuratores rationis privatae*. U svemu, dakle, o pravnome karakteru, podrijetlu i povijesti kategorija *patrimonium* i *ratio privata* - kao i o kriterijima prema kojima su posjedi ulazili u jednu od njih - na trenutačnoj razini spoznaja nije moguće donositi definitivne zaključke. Moguće je zastati jedino pred Millarovom konstatacijom da su *ratio privata* – i njezina pravna sljednica *res privata* – prvenstveno bile zadužene za raspolaganje eksproprijiranom imovinom, čime bi se impliciralo da se onaj odsjek carskoga vlasništva koji je i dalje poblizje označavan kao *patrimonium* – i time diferencijalno određen spram pojma *privata* – odnosi na skup resursa koje je car stekao privatnopravnim putem, na primjer nasljedstvom ili darovanjem.⁵⁶ Zaključak, valja naglasiti, može bez ostatka biti primjenjiv jedino na razdoblje nakon početka 3. stoljeća, no izgleda kako jedva može biti sumnje da je novi ured *res privata* ubrzo važnošću nadišao staru patrimonijalnu administraciju. Administriranje patrimonijalnih posjeda su, prema svjedočanstvima ranoga 4. stoljeća, također vršili službenici *res privata*.

Ključno pitanje glasi je li (i na koji način) u carska imanja bio apsorbiran *ager publicus populi Romani*. Javna su zemljišta od same institucije principata – nakon podjele ingerencija između cara i Senata – u provincijama s carskom upravom izgubila dotadašnje financijske obveze prema državnom, republikanskom eraru te bivala progresivno podvrgavana drugim teretima, ovoga puta fiskalnim. Za Dalmaciju i preostale *agri publici* u njoj to je u financijskome pogledu od pretposljednega desetljeća 1. stoljeća prije Krista značilo prelazak pod nadzor fiska i fiskalnoga aparata (prikupljanje tributa i vektigala). U njegovu sklopu prijašnja javna, državna imanja isprva nisu činila sastavni dio fiskalnoga odjela *patrimonium* (od vladavine Septimija Severa preimenovanoga u *res privata*) nego su bila pokrivena općim pojmom fiska, u okvir kojega su u svakome slučaju realno ulazili. Carski patrimonijalni posjed unutar kompozitnoga pojma fiska definitivno će prisvojiti *agros publicos* na prijelazu 2. i 3. stoljeća, čime je zaključen dugotrajan proces poistovjećivanja provincijalnih javnih zemljišta u carskim (a od Vespazijanove vladavine sve više i u senatskim) provincijama s carskom imovinom. Tada je, naime, Septimije Sever (193.-211.) proveo reformu fiska kojom su, između ostaloga, prihodi *agrorum populi Romani* objedinjeni s fiskalnom kategorijom *res privata*, nadomjestkom nekadašnjega odjela *patrimonium*.⁵⁷ Tim širenjem carske domene

⁵⁶ Millar, *The Emperor*, 628, 630; Elio Lo Cascio, „The Emperor and his administration“, u *The Cambridge Ancient History, vol. XII: The Crisis of Empire, A.D. 193–337*, ed. A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron, Cambridge: Cambridge University Press, 2007., 150-151.

⁵⁷ Anthony H. M. Jones, „The Aerarium and the Fiscus“, *Journal of Roman Studies* 40 (1950): 22-29;

na javna dobra ona su administrativno ujedinjena s masivom preostalih carskih zemljišta pod istim krovnim uredom, pri čemu je u kontekstu našega istraživanja potpuno sporedno koliko je dugo nakon Severova zahvata – i s kakvim kompetencijama – opstao odsjek *patrimonium* jer je do vremena konstituiranja *dominata* (284.) došlo do potpunoga izjednačavanja ovih financijskih kategorija.

Naime, kako je relativno nedavno ukazao R. Delmaire, mnoge besplodne diskusije među istraživačima antičke pravno-posjedovne problematike o pravnome karakteru carskih dobara u kasnoj antici (od 4. do 6. stoljeća) posljedica su neadekvatne, anakronističke primjene ranocarske financijske terminologije na noviju, kasnoantičku pravnu situaciju u djelima modernih povjesničara. U tome najkasnijemu, postklasičnom razdoblju rimskoga financijskog prava deplasirano je tražiti razliku između pojmova *patrimonium* i *res privata*, bilo da prvi poimamo kao osobna careva dobra, a drugi kao krunska dobra (poput É. Beaudouina i E. Cosenze), bilo obrnuto (O. Hirschfeld i njegovi nasljedovatelji). Tek je u zrelome 20. stoljeću konstatirano da su *res privata*, *patrimonium (sacrum)* i *domus divina (sacra, nostra)* tijekom kasnoga Carstva ekvivalentni, istoznačni pojmovi te da se svi odnose na jedno – kompleks sveukupne carske imovine podvrgnute nadležnosti jednoga od najviših financijskih dužnosnika Carstva s naslovom *comes rerum privatarum* (koji se upravo zbog toga u izvorima prije kraja 5. stoljeća katkad susreće kao *comes patrimonii*). Jedina stvarna distinkcija koja tada postoji jest ona između patrimonija i posebne kategorije *fundi patrimoniales*.⁵⁸ Fisk, pak, u kasnoj antici (4.–6. stoljeće) označava cjelokupnost prihoda Carstva, što uključuje krunska i careva dobra, koja u nj ulaze globalno, kao i ona dobra fiska koja nisu dio *rei privatae (fabricae)* i slično). Ta distinkcija između fiskalnih dobara i dobara *rei privatae* u slučaju posjeda jest zamučena jer spomenute posjede također opslužuju službenici *rei privatae*.

Ostavljajući detaljnije razmatranje pravnoga položaja Dioklecijanove palače u 4. stoljeću (točnije, o odnosu između carske rezidencije kao dijela *rei privatae* i gineceja nad kojim jurisdikciju vrši *comes sacrarum largitionum*) za neku drugu priliku, valja ipak ovdje istaknuti sljedeće: izvorna građa relevantna za pravni status splitske carske palače u kasnoj antici potvrđuje kontinuitet pravnoga položaja ove građevine i odgovarajućega joj zemljišta na način koji smo ovdje rekonstrui-

Fergus Millar, „The Fiscus in the First Two Centuries“, *Journal of Roman Studies* 53 (1963): 29-42; Peter A. Brunt, „The ‘Fiscus’ and Its Development“, *Journal of Roman Studies* 56 (1966): 82; Crawford, „Imperial Estates“, 63-77; Peter A. Brunt, *Roman Imperial Themes*, Oxford: Clarendon Press, 1990., 163; Alka Starac, *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji: društveno i pravno uređenje prema literarnoj, natpisnoj i arheološkoj građi I. Istrija*, Pula: Arheološki muzej, 1999., 71-76; Alka Starac, *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji: društveno i pravno uređenje prema literarnoj, natpisnoj i arheološkoj građi II. Liburnija*, Pula: Arheološki muzej, 2000., 51.

⁵⁸ Roland Delmaire, *Largesses sacrées et res privata. L’aerarium impérial et son administration du IVe au VIe siècle*, Rome: École française de Rome, 1989., 669-671, 675 i d. Vidi i: Elio Lo Cascio, „Patrimonium, ratio privata, res privata“, *Annali dell’Istituto italiano per gli studi storici* 3 (1971-1972): 55-121.

rali. Dioklecijanova palača, podignuta na davnašnjemu *ager publicus*, kao pravni sljednik te financijske kategorije bila je dijelila sudbinu fiskalnoga aparata države i njegovih odnosnih sastavnica kroz stoljeća dočekavši razdoblje tetrarhije u okviru carske *res privata* (*patrimonium, patrimonium sacrum*).

6. Carski posjed u kasnoantičko doba

Administriranje starih carskih posjeda nije zanemareno ni u najkasnijemu razdoblju antike. Štoviše, posvećeno im je cijelo trinaesto poglavlje pete knjige Teodozijeva zakonika (*De fundis rei privatae et saltibus divinae domus*), koji kao posljednju kodificiranu pravnu normu relevantnu za ovo pitanje citira reskript careva Valentinijana i Valensa iz 364. ili 368. godine, kojim se najstrože zabranjuje svaka prodaja carske imovine u provincijama (*C. Th.* V, 13, 4).⁵⁹ Neće, stoga, biti suvišno istaknuti da je posljednji poznati carski stanar Dioklecijanove palače - svrgnuti zapadnorimski car Julije Nepot - prema svjedočanstvu ranobizantskoga povjesnika Marcelina godine 480. ubijen u građevini koja se karakterizira kao *villa sua*, tj. „njegova vila“ (sc. *villa Julii Nepotis*).⁶⁰ Neovisno o tome opredijelimo li se za prijevod imenice *villa* kao ladanjske građevine, tj. arhitektonskoga masiva ili pak kao izvangradskoga posjeda u širem smislu, neosporne su dvije okolnosti: prva je da se vladareva smrt locira u Dioklecijanov kompleks kod Salone (*haut longe a Salonis*), a druga da se taj rezidencijalni sklop nedvosmisleno imenuje kao *Nepotov posjed*.

Bez obzira, naime, na prijepore oko datacije prepuštanja Dalmacije u korist Istočnoga Rimskog Carstva (427. ili 437. godine) i kolizije formalno-pravnih obilježja s realnim posljedicama toga čina,⁶¹ gotovo da ne može biti sumnje kako je Nepot u svojstvu legitimnoga vladara *partis Occidentis* i nakon svrgavanja Orestovim državnim udarom 475. godine u Dalmaciji, kojom je faktički samostalno vladao, uživao izuzetan položaj makar se, po svemu sudeći, pokrajina i dalje nalazila pod nominalnim istočnorimskim nadležštvom. Tome položaju zakonitoga zapadnorimskog cara, koji rezidira u jednoj od provincija pod vrhovništvom svoga istočnorimskog carskog kolege,⁶² vjerojatno treba pripisati činjenicu što se njegova

⁵⁹ Usp. Mirković, „Villas et domaines“, 66 i bilj. 45.

⁶⁰ Marcellini viri clarissimi comitis Chronicon: *Basilii solius. 2. His consulibus Nepos, quem dudum Orestes imperio abdicaverat, Viatoris et Ovidae comitum suorum insidiis haut longe a Salonis sua in villa occisus est.* (Komes, Marcellin, *Kronika*, uvod. studija, pov. komentar i prilozima H. Gračanin, prir. i prev. B. Kuntić-Makvić, Zagreb: Latina & Graeca, 2006., 126.)

⁶¹ Pregled mišljenja s relevantnom literaturom nalazi se u: Vladimir Posavec, *Dalmacija u vrijeme Marcelina i Julija Nepota*, Split: Književni krug, 2007., 16, 59-69 i Hrvoje Gračanin, „Dalmacija u vrijeme Marcelina i Julija Nepota“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 40 (2008): 291, 293.

⁶² Mladen Nikolanci, „Dalmatinska dinastija« i propast Zapadnog Rimskog carstva“, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 18 (1985): 18. Usp. također Ljubo Karaman, „Događaji petog stoljeća u splitskoj Dioklecijanovoj palači“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 14 (1962): 5-11; Posavec, *Dalmacija*, 66-67, 135; Turković, „The Late Antique Palace“, 229, bilj. 37.

dalmatinska rezidencija nalazila u Dioklecijanovoj palači, na prostoru carskoga posjeda koji je kao legitimni vladar imao puno pravo uživati. Pokrajina, koja se Nepotovom smrću trebala, barem u načelu, u potpunosti reintegrirati u istočnorimski upravni sustav, postala je 481. ili 482. godine Odoakrovim plijenom, koji je dalmatinske krajeve zauzeo istaknuvši retribuciju ubojstva Julija Nepota kao *casus belli*. Okupacija je, čini se, provedena uz prešutni pristanak istočnorimskoga cara jer nema vijesti o protivljenju dvora ovoj akciji tako da neki istraživači pretpostavljaju i naknadnu potvrdu formalnoga vrhovništva Istoka nad novostečenom provincijom kralja barbarskih Germana u Italiji.⁶³ Vrlo je sličan status pokrajina zadržala i nakon Teodorikova zauzimanja Odoakrovih područja 493. godine.

Refleks pravnoga statusa zemljišta na kojemu je Dioklecijanova palača građena (kako smo ga ocrnali) možda se može naći i u izričaju anonimnoga epitomatora s kraja 4. stoljeća: *Diocletianus vero apud Nicomediam sponte imperiales fasces relinquens in propriis agris consenuit (Epitome de Caesaribus 39, 5)*. Car je proveo starost *in propriis agris* na vlastitome posjedu koji je od starine pripadao državi. Može mu se pridružiti detalj XXX. poglavlja Porfirogenetova spisa o upravljanju carstvom sa spomenom Dioklecijanovih τὰ αὐτοῦ βασιλικὰ u Splitu. Prema filološkoj analizi koju je prije više godina proveo M. Lončar to je „poimeničeni pridjev u množini srednjeg roda, upotrijebljen u tom obliku u *DAI* jedino ovdje; označuje ono što pripada caru, pa bi se moglo prevesti i kao ‘posjed’“. Time se nedvojbeno pokazuje kako je ovaj dio Splitskoga poluotoka bio pod posebnim režimom izdvojen iz agerske limitacije i potvrđuje se zaključak do kojega se dolazi i bez epitomatorova i careva podatka.

Vraćajući se na kraju okolici palače, valja naglasiti još nekoliko činjenica. Zapadni *Spalatiolum* nalazio se podno istočnih obronaka Marjana, a jedna od njegovih jezgara bila je crkva mjesnoga ranokršćanskog mučenika Feliksa na mjestu kasnijega samostana konventualaca na splitskoj obali. Nastala je kao ranokršćansko svetište koje je preslojilo ranije antičko groblje. Može se s velikom sigurnošću pretpostaviti da su ovoj naseobinskoj aglomeraciji pripadali antički nalazi danas sekundarno upotrijebljeni u radijusu oko samostanske crkve, poput stele iz hadrijanskoga ili ranoga antoninskog vremena ugrađene u susjednu kuću, zatim više natpisa s prostora samostana konventualaca (CIL III, 2043; 2107 [8589]) ili afiguralne stele u

⁶³ Penny MacGeorge, *Late Roman Warlords*, Oxford: Oxford University Press, 2002., 62 ističe da Dalmacija 482. godine nije povraćena prefektu pretorija Italije. Šire o problemu: Wilhelm Ensslin, „Zu den Grundlagen von Odoakers Herrschaft“, *Serta Hoffilleriana (Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, XVI-II-XXI [1937-1940])*, Zagreb, 1940., 381-388, Anthony H. M. Jones, „The Constitutional Position of Odoacer and Theoderic“, *Journal of Roman Studies* 52 (1962): 126-130. Sa sličnoga je aspekta, s vrijednim rezultatima, nedavno Turković, „The Late Antique Palace“, 215 i d., analizirao posjedovnu povijest Mljeta. Otok je postao (i ostao) dio fiska – kao i nedaleka Korčula – uslijed Oktavijanove akcije protiv tamošnjih pirata.

obližnjoj Plinarskoj ulici (CIL III, 2292)⁶⁴ gdje je otkriveno i omanje ukopište s kojim je Spalatiolum mogao biti u funkcionalnoj vezi. Nije isključeno da cimeteriju toga malenog naselja izvorno pripadaju i nadgrobni natpisi razasuti po zgradama Veloga Varoša poput onoga Novije Lepide (CIL III, 2443) ili Klaudije Ursine (CIL III, 2213).

Za predio istočno od palače, za drugi *praedium palatum minus* (*Spalatiolum*), nedavno je analizom nekoliko sačuvanih spomenika (slika 7) u četvrti Lučac N. Cambi dokazao da je riječ o izvornoj antičkoj aglomeraciji preddioklecijanskoga vremena, vjerojatno jednome vikusu unutar salonitanskoga agera.⁶⁵ Prostirao se na širem području oko izvora vode u današnjoj ulici Radunica te bio opskrbljen svetištem nimfi, a uokolo naselja prostirala se nekropola. Osobito je znatan Cambijev zaključak kako antički spomenici sekundarno upotrijebljeni na području Lučca, težačke četvrti stanovnici koje nisu imali posjeda u Solinu, potječu iz neposredne blizine njihova današnjeg položaja, tj. da su manje-više *in situ*. Smatramo da upravo u tome naselju valja vidjeti istočni *Spalatiolum*. U tome je smislu indikativno što su svi spomenuti nalazi smješteni unutar iste centurije koju je zauzela Dioklecijanova palača (K-L/5-6).

Otklanjanje mogućnosti salonitanske provenijencije - u sprezi s dvama nestalim natpisima (od kojih je barem jedan iz hadrijanskoga vremena također bio posvećen nimfama) te zidom strukturiranim od antičkih blokova, koji je nekada ograđivao presušeni potok koji je dao ime toponimu Radun i deminutivu Radunica - dostatni su argumenti da se prihvati Cambijevo mišljenje o postojanju »manje antičke aglomeracije, možda čak nekog *vicusa* ili skupine kuća u okviru salonitanskog agera« koja se konfigurirala na ovome dijelu poluotoka. Nema dvojbe da su tome naselju pripadali i drugi nalazi, koji dosada nisu dovođeni u uzajamnu vezu, poput jedne obiteljske presvođene grobnice tipa *tomba a pozzo* iz 5.-6. stoljeća otkrivene kod bastiona Contarini-Paparella te tuceta grobova pod tegulama

⁶⁴ Nenad Cambi, „Studije o antičkim spomenicima uzidanim u kuće Splita i okolice (III) – fragment nadgrobnog spomenika na Šperunu“, *Kulturna baština* XV/20 (1990): 64-65; Nenad Cambi, „Antička baština samostana sv. Frane u Splitu“, *Adrias* 12 (2005): 135-159; Ivan Basić, „Prežitci kulta sv. Feliksa u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku – arhitektonska pozadina kulta relikvija“, u *Hagiologija: kultovi u kontekstu*, ur. A. Marinković, T. Vedriš, Zagreb: Leykam International, 2008., 189-210. Ovima valja pribrojiti, po svemu sudeći izgubljeni, nadgrobni natpis Terencije Kalistine, prema Bulićevim riječima uzidan u kulastr franjevačkoga samostana „da tempo immemorabile“ - CIL III, 13037. Frane Bulić, „Iscrizioni inedite“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* XV (1892): 201-202 svejedno tvrdi da natpis „proviene senza dubbio da Salona“ (!).

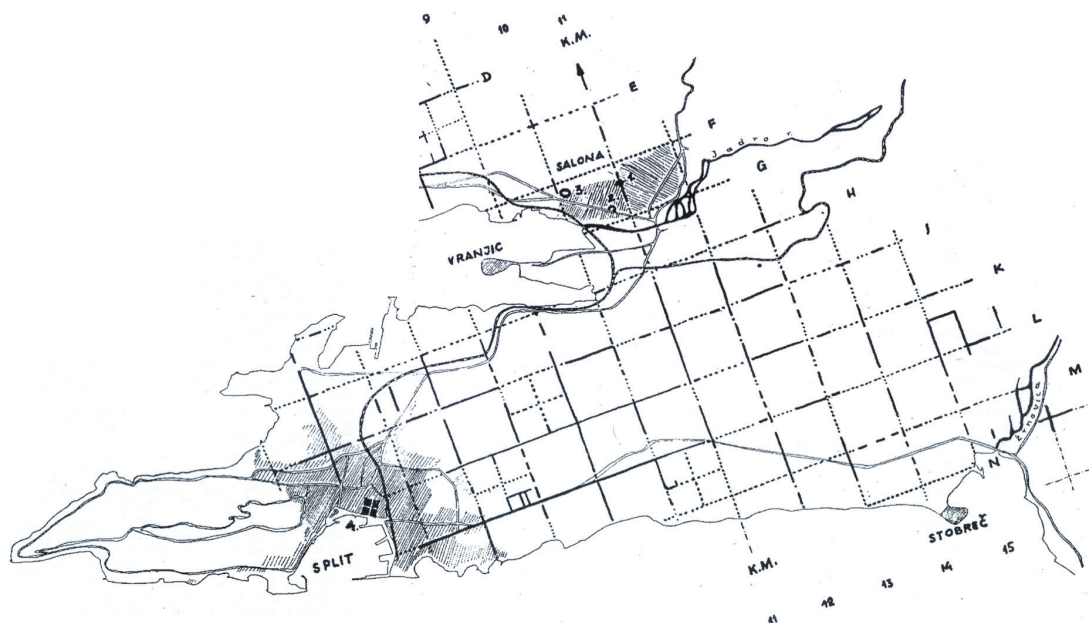
⁶⁵ Riječ je o nadgrobnoj steli Julije Procile (rano 2. stoljeće), reljefu božice (Selena-Luna ili Dijana Lucifera, kasno 2. stoljeće) i zavjetnome reljefu Silvana i nimfa sa školjkama (sredina 2. stoljeća). Drugi navedeni spomenik otvara i dodatne mogućnosti razmatranja njegova funkcionalnog i prostornog konteksta. Reljef je mogao pripadati hekateju, stupu s Hekatinim likom, kult koje je bio djelomice zamjenjiv s onim svjetlonosne Dijane. Usp. Nenad Cambi, „Antička spolia na Lučcu. Spomenici ugrađeni u kuće Splita (V)“, *Arheološki radovi i rasprave* XV (2007): 26, 31-32. Hekata je u svome aspektu kao *Trivia* ili *Quadrivia* zaštićivala raskrižja cesta i putova. Cambi nadalje pretpostavlja kako se oko vrela Radun nalazilo omanje svetište posvećeno Silvanu, Dijani i nimfama voda, prateće naselje te njegova nekropola.

u neposrednoj blizini iz istoga vremena i popraćenih numizmatičkim nalazima takozvane srednje i male rimske bronce od 1. do 6. stoljeća kao i mnogih drugih.⁶⁶ Osobito je važno što je skupina nalaza starijih od 2. stoljeća znatan argument o postojanju preddiokelecijskoga naselja na ovome prostoru, dok oni brojniji iz ostalih četiriju stoljeća antike svjedoče o topičkome kontinuitetu naseljavanja. Postojanjem naselja koje je s te strane dopiralo do samih istočnih bedema Dioklecijanove palače mogla bi se, prema mišljenju G. Nikšića, objasniti nepravilnost istostranoga poteza njezina perimetralnoga zida, deformiranoga kako bi se izbjeglo daljnje remećenje naseljenoga prostora. Eksproprijacija zemljišta potrebnoga za gradnju u protivnom bi zahvatila i veći segment istočnoga dijela centurije.⁶⁷

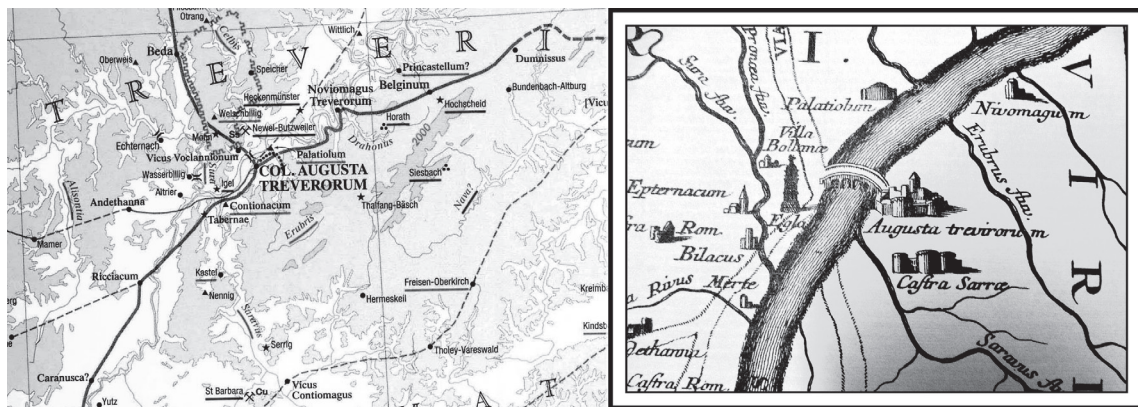
Izvori kojima raspolazemo: *Epitome de Caesaribus* (konac 4. stoljeća), zatim *Notitia dignitatum* (prva četvrtina 5. stoljeća) pa *Kronika komesa Marcelina* (sredina 6. stoljeća), *De administrando imperio* (oko 949.) i tako dalje, te ostaci sustava agerske limitacije sačuvani na licu mjesta i, napokon, ranorimska predijalna toponimija Splitskoga poluotoka upućuju na zaključak da je područje na kojemu je niknuo Dioklecijanov *palatium* trajno bilo izdvojeno iz sastava salonitanskoga kolonijskog agera i kompetencije nadležnoga municipaliteta. Tako ekstremnu preinaku pravno-administrativne i teritorijalne nadležnosti salonitanske kolonije moglo je, naravno, prouzročiti podizanje carske palače, no jednako tako ostaje i činjenica da se slijed događaja može interpretirati i na ponešto drugačiji način jer toliko radikalna intervencija u lokalnu samoupravu nije morala biti provedena niti je bila nužna. Točnije, građenje Dioklecijanove palače na prijelomu 3. i 4. stoljeća samo je *terminus post quem non* ustrojavanja krunskih posjeda na ovome dijelu poluotoka, dok ima ozbiljnih argumenata da su oni znatno stariji od razdoblja tetrarhije. Po svemu sudeći, priobalje splitske luke uopće nije bilo adtribuirano salonitanskoj koloniji prigodom njezine dedukcije te, posljedično, nije mogla biti provedena ni adsignacija toga prostora najviše municipalnom upravnom tijelu (*ordo colonorum*) jer je ovaj pod režimom *ius subsecivorum* bio izuzet i uživao poseban status *ager publicus e iure Quiritium*. U tome slučaju nepotpuno centuriran prostor između današnjega Marjana i Pojišana bio je podvrgnut posebnoj upravi i prije utemeljenja kolonije na ušću rijeke Salon, upravi koju je zadržao i dalje kao državno odnosno carsko dobro. Promatrano u tome svjetlu postaje jasnijim i što je odredilo daljnji povijesni tijek užega splitskog područja zalazeći time u razdoblje ranoga srednjeg vijeka, koje će detaljnije obraditi buduća istraživanja.

⁶⁶ Tajma Rismondo, „Antička groblja na splitskom poluotoku“, *Histria Antiqua* 8 (2002): 258. Frane Buškariol, „Prilozi arheološkoj topografiji Manuša“, *Kulturna baština* X/15 (1984): 76-80 grupiranjem dotada poznatih arheoloških nalaza upozorava na nasebinski potencijal toga istog prostora.

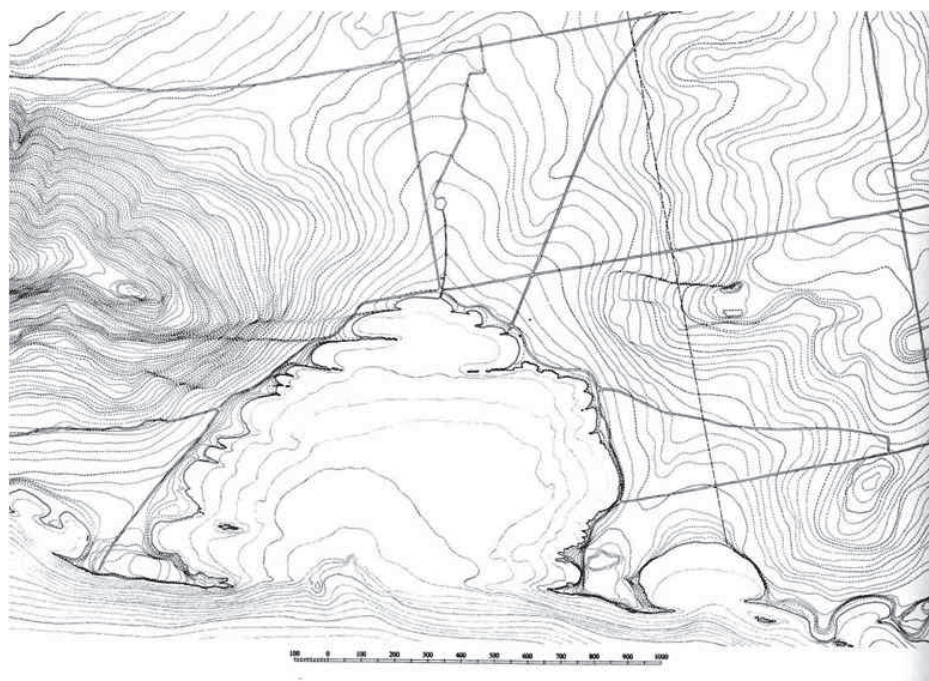
⁶⁷ Tako Goran Nikšić, „Diocletian's Palace – design and construction“, u *Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste und Großvillen im Donau-Balkan-Raum. Akten des Internationalen Kolloquiums in Bruckneudorf vom 15. bis 18. Oktober 2008*, Hrsg. G. von Bülow, H. Zabeckly, Bonn: Habelt, 2011., 191, bilj. 16 upućuje na Wilson-Jonesov zaključak o nepravilnome obliku Augustova foruma kao posljedici careve želje da ne ekspropirira sve zemljište potrebno za gradnju kako ne bi bio okarakteriziran kao despot.

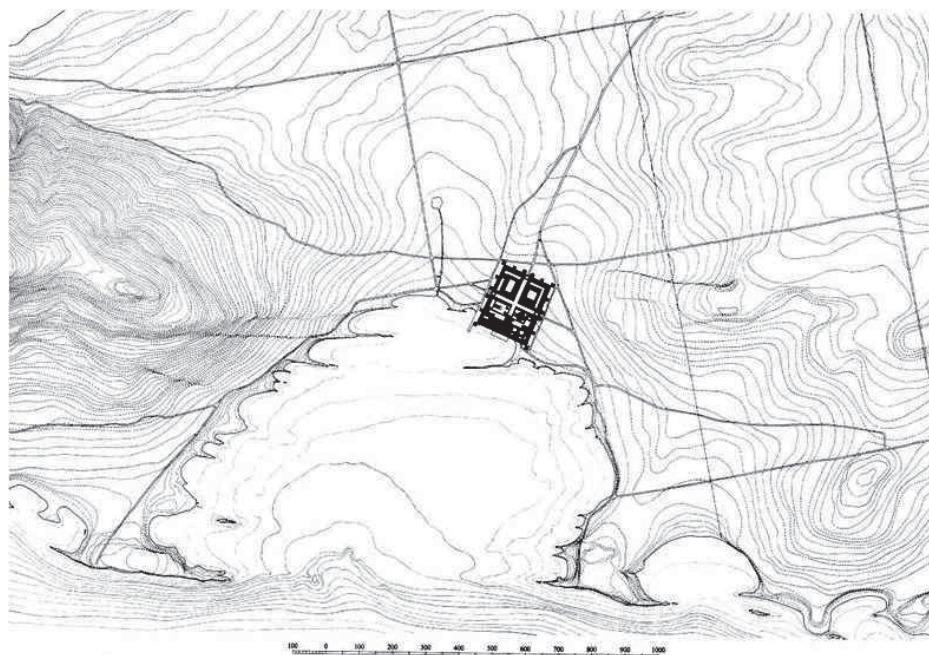
Sl. 1. Centurijacijska mreža Splitskog poluotoka (M. Suić, 1955.).

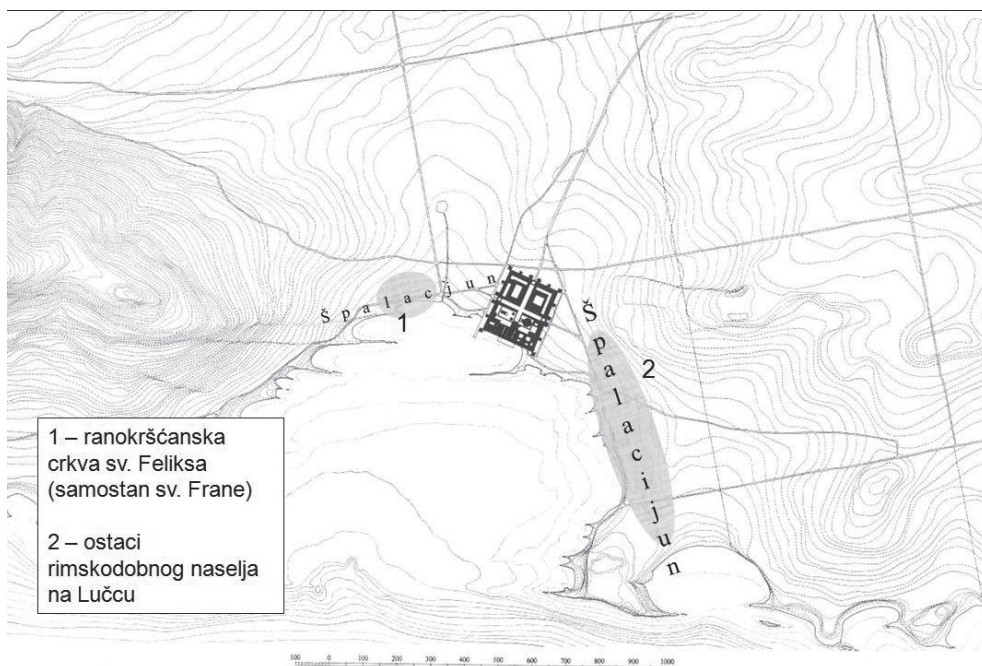
Sl. 2. Palatiolum (Pfalzel) kod Trier (Barrington Atlas of the Greek and Roman World, ed. R. J. A. Talbert, Princeton, 2000.; karta A. Wiltheima *Luciliburgense Territorium Romanum*, 1842.).

Sl. 3a. Centurija K-L/5-6 salonitanskog agera prije izgradnje Dioklecijanove palače (J. Marasović, 2007.)

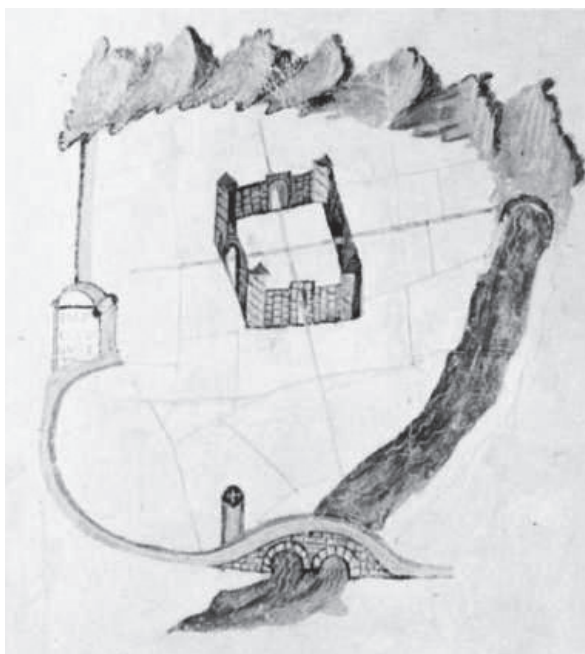
Sl. 3b. Centurija K-L/5-6 salonitanskog agera nakon izgradnje Dioklecijanove palače (J. Marasović, 2007.)

Sl. 3c. Odnos centurije K-L/5-6 salonitanskog agera, Dioklecijanove palače, dvaju pre-djela Špalacijuni te antičkih i kasnoantičkih struktura.

Sl. 4. Definicija *subseciva* s pratećom ilustracijom iz Frontinova traktata *De agrorum qualitate*, rukopis iz Wolfenbüttela, 6.-7. st. (O. A. W. Dilke, 1967.).

Sl. 5. Ilustracija neadsigniranog zemljišta u statusu izjednačenog sa *subseciva*, anonimni komentator Frontinova traktata *De agrorum qualitate*, rukopis iz Vatikana, 9. st. (O. A. W. Dilke, 1967.).

Sl. 6. *Vicus Palatius* kod Calesa (Barrington Atlas of the Greek and Roman World, ed. R. J. A. Talbert, Princeton, 2000.).

Sl. 7. Reljefi 2. i 3. stoljeća spolirani u splitskom Lučcu (N. Cambi, 2007.).

***Spalatum* – ager Salonitanus? A contribution to the understanding of the property law status of the coastal region of Split peninsula in pre-Diocletian period**

Ivan Basić
Department of History
Faculty of Humanities and Social Sciences
University of Split
Ivana pl. Zajca b. b.
21 000 Split
Croatia
E-mail: ibasic@ffst.hr

Summary

While in the past historians paid attention to the configuration and naming of settlement points on Split peninsula in Antiquity and early Middle Ages, the emergence of the toponym and oikonym *Spalatum* in south-western peninsula has not been well explained. The emergence of this pre-Diocletian toponym was not associated with naming activities of the imperial palace. Etymologically, it was related to the time of the first allocation of the peninsula to colonists from Salona, when the peninsula was surveyed and divided into *centuriae*. As a consequence, the *praedium palatum* was created and its name then substantiated into *palatum* > *Palatum* > *Spalatum*. Yet because the entire peninsula was distributed into a uniform network of *centuriae*, each and every of these land sections could have been, in principle, named *Palatum* or *Spalatum*. Also, and following a model set by the rest of the Salona ager on the peninsula, we might expect that other *centuriae* too would have been named predial place names. Yet this was not the case for land sections around the palace so their case merits a separate explanation. The exclusive use of the toponym (S)*Palatum* for this area is explained by the consistent application of the rules of the Roman *agrimensor* practice. The study is based on the collection of handwritten treatises on land surveying, known as *Corpus agrimensorum Romanorum*. I pay close attention to the regulation of limitations in those cases where local topography caused a conflict between the characteristics of the terrain and the rules of land surveying, and possibly instigated controversy between *ager publicus* and *ager privatus*. For technical reasons, two land categories were excluded from regular limitation and land allocation: those sections of land the topography of which prevented the formation of a regular *centuria*, and sections of poor quality. Both categories fell under *ius subsecivorum*. Thus the *centuriae* upon which Diocletian's palace was erected fit nicely with what Frontin describes as first class *subsecivum*:

quod in extremis adsignatorum agrorum finibus centuria expleri non potuit. Land sections of this sort *stricte iure* remained permanently in state ownership, while the holders of the usufruct were, in most cases, owners of neighbouring estates to whom *subseciva* were given at disposal, depending on the status and specific legal regulations. By deciding to build an imperial palace and choosing a land section that fell under *ius subsecivorum*, the process of the acquisition of necessary land was simplified because, rather than having to expropriate *ager privatus*, the only action required was to reclaim the peripheral *centuriae*, so that the owners of neighbouring *centuriae* no longer enjoyed *subseciva agri* that arose from the institution *occupatio*. Because the coastal land section in question had been continually in state ownership since the time of deduction, its special status must have been the deciding factor when it was named *Palatum* (*Spalatum*) and thus set apart from those toponyms that indicated private ownership, such as *Marinianum* (Marjan), *Pansianum* (Pojišan), *Iunianum* (Žnjan) and so on. After the erection of the monumental edifice of Diocletian's palace in (S)*Palatum*, parts of the original land section, though irregularly sized, continued to exist west and east of the palace, though now they were both known (S)*Palatiolum* = *praedium palatum minus*. This term comes from (S)*Palatum* = *praedium palatum maius*. The opposition *Spalatiolum* – *Spalatum* thus may be explained by the contraction of the toponym into diminutive. This linguistic process reflected the spatial situation that arose following the erection of the palace. An integral part of this contribution is the town-planning implication of the expansion of the original settlement out of the palace, and spreading of its name.

Keywords: Split peninsula, Antiquity, late Antiquity, Diocletian's palace, toponymy, agrimensors, property law